UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 00627447 6

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 76

СТАРИ ДАНИ

ОД

Б. СТАНКОВИЋА

PG
1418
S8S8
1902

Српска књижевна задруга
[Redovna izdanja]

СТАРИ ДАНИ

ПРИПОВЕТКЕ И СЛИКЕ

БОРИСАВА СТАНКОВИЋА

БЕОГРАД
ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
1902.

584832
2.7.54

PG
1418
S8 S8
1902

ПРЕГЛЕД САДРЖИНЕ:

	СТРАНА
ЂУРЂЕВ ДАН	1
У НОЋИ	11
СТАНОЈА	27
У ВИНОГРАДИМА	36
НУШКА	49
НАШ БОЖИЋ	58
СТАРИ ДАНИ	74
ОНИ	91
ПОКОЈНИКОВА ЖЕНА	122

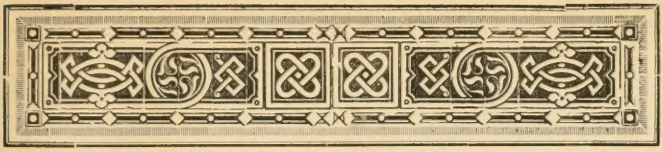

ЂУРЂЕВ ДАН

Ако икада срце заболи, душа се раздрага и слатка туга обузме душу — то је при успоменама на прошлост, минуле дане, родно место, другове из детињства.... Оне, који су помрли, спомињеш с побожношћу и поштовањем, а оне, који су још живи, гледаш чудом како су се променили....

Гледам живу, тесну улицу, ограђену високим зидовима, с великим капијама и разгранатим дрвећем, које се пружа, те је кити зеленилом. Слушам вику другова, где ме зову да идемо на реку и сечемо зелене врбе. Видим мајку, како погурена иде по башти и бере разне траве, па све то са ускршњим јајем и сребрном парицом меће у чанак воде под бокор ружâ.

Сутра је Ђурђев дан!

Вече. На небу сија месец, а ја седим на прагу и пратим његово јурење преко облака. Просула се она слатка, пуна чежње, месечева

светлост, те све обасјала и обавила мекотом и сном. Дрвеће, сенке, шуштање лишћа, цврчање попаца, све то клизи, брује и обузима душу, а она дрхти и стрепи. Хтела би да полети, али не зна куда? Да бројим звезде? Да певам?... Са улице се чују гласи и бât корака. По неко запева, глас му се простре, разастре на све стране и полако, дршћући, утоне у ову слатку, летњу, тиху, вечерњу тишину!...

У рану зору буди ме мати. Онако санан и раздраган јутарњом свежином идем у башту. Ту, међу цвећем, испод ружâ, стоји вода, а по њој плива црвено јаје, здравац, дрен и друге лековите траве. Свлачим се и купам. Пуцњи и весели гласи проламају јутро. Околина, а нарочито речна, јечи од пуцња пушака и усклика. Тамо, у реци, сваки се купа. Јер ко се тада — на Ђурђев-дан, у јутру, пре сунчева изласка, — окупа, биће целе године здрав кô дрен, чије лишће, тада набацано, плива на води....

Пошто се окупах, зађох по башти и отпочех да берем цвеће, које ће мати, са свећом, однети на очев гроб. Међу ружама опазих повећи земљани суд — „ћупче“, покривено лишћем.

— Шта је ово, нано? питам, а већ сам се сагô и дижем мараму којом беше покривено.

— Не, не! Остави, сине, то је *мантафа*.

Полако дође па и прође подне. Сео сам близу прозора и узео да читам. Из баште

душе ветрић. Занесе ме читање, утонуо сам у приповест, па готово и не дишем. Одједном чух кикот, тргох се и погледах, а оно башта пуна комшијских девојака.

Скупиле се око оног ћупчета. Све лепо обучене: на глави им беле, кô снег, мараме — шамије; тесни јелечићи приљубили им се за обле груди; шалваре широке, лепо набране на боре; рукави од провидних кошуља такође широки, те се из њих слободно помаља бела, обла, пуна ручица.... Неке селе у траву, друге клекнуле око цвећа, а треће узеле лишће и њима пуцају, те тако кушају верност и љубав својих драгана.

Нагох се на прозор.

— Шта ћете? питам их.

— Та сад ћемо да *вадимо мантафу*. Знаш ли, да и ти имаш? Метнула је „она“.

— Ех?! и нагох се јаче к њима.

— Јес', јес'! повикаше оне, — знамо чак и какве су! Њене су китe везане црвеном врпцом и у свакој има по једна лала.

— А ваше?

— Е, ти то не треба да знаш. Него хајде пробуди тету.

— Добро, добро. А смем ли и ја тамо, међу вас, да дођем?

— У твом је двору, па можеш!

И одоше из баште у двориште. У час почеше долазити и остале из цела комшилука. Жене, девојке, девојчице, деца, све то долажаше, тискаше се око бунара, бираше боља, хладовитија места испод великог дуда

и кајсије, који беху одмах до бунара. Како која дође, извади воде из бунара, умије се, полије босе ноге, затим бришући лице „бошчом“ седа у хлад и ћерета са осталима. Жагор се све више дизаше. Смех, клицање, угушен прекор услед јака стиска, слатко, страсно кикотање и тихо шапутање — све се то дизаше, брујаше и губљаше се у светлом, жарком дану, чија јара трепераше у ваздуху.

Кад се све искупише, дођоше њих неколико у собу, код мене, те пробудише матер. Једна донесе воде, друга јој намести шамију, трећа је поли и убриса пешкиром. Затим је изведоше тамо међу њих и посадише у среду. После донесоше оно „ћупче“, покрише велом једну девојчицу и дадоше јој огледало, те поче вадити из „ћупчета“ ките.

Тек што да почну, дође и „она“. Висока, пуна. Црна јој коса у дугим курјуцима пада низ леђа. Очи велике, црне и покривене дугим, тамним трепавицама; уста мала, пуна, набубрела, али не црвена већ тамнорујна као од велике ватре, опрата, погорела. У јелечету од плаве свиле, шалварама од бијеле, боса у папулама, с благим и милим осмехом, дође и седе баш до моје матере.

И отпоче се *мантафа*. Моја мати прво је изговори на турском језику, па је онда преведе на српски. Сама *мантафа* на турском језику кратка је, у стиховима; али у Врању жене, преводећи је на српски, одуже је, пските, и саме допуне. Прво се изговори *мантафа* на турском, онда се изврше кита, и оној чија

је, као у неком преводу, казује се: *мантафа*.

Отпоче:

„Ја не знам шта ми је! Откад те видех, свет ми је тесан. Узалуд игра, песма и весеље, узалуд све! Дођи, душо, или прођи поред пенцера, да те видим, осетим мирис твоје косе и сагледам сјај твојих очију. Ах, девојко моја! да знаш како те волим и гинем за тобом! Дража си ми но рођена мајка и сестра моја, милија ми је твоја танка половина и равна снага, но све благо стамболско! Дођи довече или лупи на капичик, баци ми макар камен преко зида, те да га метнем у недра и љубим.... Ох дођи, дођи и јави ми се!“....

Девојчица, покривена велом, завуче руку у њупче, промеша и извади једну киту. Све се нагнуше да виде чија је. Запламтелих образа, погнуте главе, пружи једна руку и узе киту.

— А чекај..! повиче једна старија жена и поче је пецкати: — То ли ти свако вече, кад се враћаш с њиве кући, пролазиш онамо, а?

— Ама, тето! промуца спрото девојче и погледа је погледом пуним молбе.

„— — — Зашто ми срце цепаш? Не смеј се на другога, не гледај га; свест ми се губи! Тако ми Бога, закукаће кукавица над нашом кућом.... Реци ми, погледај ме, насмеј се, те и ја да видим бисер твој, да и мене огреје сунце твојих очију. О девојко! зашто ме убијаш?! — Мајка моја плаче, плаче она, а ја

венем. Кажем ти: убила си ме! Немој! тако ти душе, тако ти милоште материне, немој, девојко, не окрећи главе од мене! Зашто кријеш лице у јапмак кад пођем, зашто бежиш у њилер кад дођем?... Хајде! Видиш, цвеће је замирисало, ђул се развио, каранфил расцветао.... све мирише и нева, хајде и наше душе да певају.... Хајде, девојко! Мајка те моја чека. Ђул'су је накупила за твоје русе косе, баклаву за медна ти уста, шербет и мацун да те рани и чува.... Хајде! Реци само, на ето мене да те водим у кућу своју, рај твој!«....

Од треће мантафе чух само свршетак:

„— — —Драги, драги! дођи довече, биће на капицику. Ево већ три дана како чувам јагоде за тебе. Дођи, куцни на капицик, пусти кроз рупу свој глас, те да осетим дах ти врео. Дођи! Колико пута чекам у башти и гледам на твој пенцер..... Драги, душо душе! дођи да осетим рај свој и изумрем на уст'ма ти?«...

И кита се појави. „Чија је?« — вичу све раздрагано, али се од стида ниједна за њу не јави. Оставише је на страну.

„Први пут изиђох у башту, узабрах цвет, помирисах га, али из њега изиђе оса и уједе ме. Тако и ти, драги. Први пут кад ме виде, слатко ме погледа. После, замрси косе моје густе, раскопча јелек, разгрну груди и љубљаше ме. Комшике, црне душе, рекоше ти, да сам неверна, и ти ме, наружену, остави. Срце ми пуца, али још те волим. Иди дру-

гима, љуби их, целивај, па опет дођи, драги, мени. Не љутим се ја, већ хвалим Бога што ми те даде. А још више ћу да га хвалим и славим, ако ми се опет вратиш и целиваш ме.... Ах, моје цвеће тако лепо цвета, јер га сузама заливам; птице ми тако слатко и тужно поју, јер их леблебијом храним, што сам за тебе чувала.... Дођи, драги, дођи, мили!«...

И отпочеше се ређати све лепша за лепшом. Сунце беше већ клонуло, хладовина се раширила, а из баште пирка ветрић. Међу грањем ружâ и јоргована извија славуј, а поврх дрвећа, кућа и целог овог зеленила, у светлом зраку, кликће шева. Оне се све скупиле, згриле и, зајапурених образа, светлих погледа, заталасаних груди, слушају *мантафе*, а ручицама стискају срце, да им не куца тако јако и силно....

Одједном изиђе и моја. Познадоше је по црвеној врпци. Мати је, при преводу, поче извртати. Али узе друга жена и поче је преводити:

„Не бој се ти мене! У дно мора сићи ћу, да извадим алем за твоје чело; злато целога света донећу ти, да те украсим, накитим и нагиздам!.... Све што се може, то ћу ја да учиним, само тебе да обасјам и узнесем.... Ах, да знаш како ми душа гори за твојим дахом, како груди страсно дишу за твојим недрима?... Дођи у моју башту, набери цвеће, закити се њиме. Па тако закићена, урешена и умивена јутарњом росом,

падни на моје крило, да те нијам и љуљкам.... Да сневаш леп санак, да сневаш мене и моје жеље.... Кад месец обасја, ноћ дође, јави ми се. Реци ми да ме волиш, те да лакше спавам.... Да ме не пије светлост месечева и блага, тиха ноћ.... Хоћеш ли? Узећемо се за руке, поћи ћемо у свет, да се љубимо и грлимо.... Бежаћемо далеко, далеко!«...

Изпље и њена:

„Сву ноћ седим и мислим на тебе. Берђев не могу да држим. Ако везем, везем твоје око и уста; ако певам, певам твоје песме!... Ах, да знаш, драги, како те жељно чекам? Како ми сва снага трепти кô лист на гори.... Ах!«...

Мати умуче. Она се нагнула к њој, ручицом јој запушила уста, а, од стида сва зажарена и уздрхтала, сакрила лице у њена недра.

— Тето, молим ти се, стани.... Слатка тето!... шапуће и све више у крило моје матере крије лице.

— А.... Не може! викнуше остале.

— Стани, ох стани! шапуће она очајно.

Мати метну руку у ћупче, па кад виде да у њему нема више кита, шану јој нешто, она скочи, узе од девојчице оно ћупче и поче прскати водом из њега све остале. Јер која буде том водом попрскана биће скоро удата.

И она их прскаше. Под пазухом јој ћупче, задигла шалваре, шамија јој пала, коса се разбарушила, јелек попустио.... Једва ди-

шући, сва зажарена, врела, прскаше она другарице, које бежаху испред ње смејући се и кикоћући.

Са зајапуреним лицем и кô крв рујним устима дође она и до мене, заста — па онда голом до лаката, белом ручицом згрaби воде и попрска ме.

— На! Ево и тебе!

У том њеном раздраганом усклику беше толико пркоса и љубави, да ми душа полете. Потрчах за њом.

Она бежаше испред мене, смејући ми се и навлаш застајкујући да је стигнем.

— Држ' је, држ', викнуше остале, и сви потрчасмо за њом.

Шалваре јој шушкаху, прамени расплетене косе шибаху је по плећима, а она се превија, бежи, смеје слатко, силно, раздрагано.... Трчим, јурим, а не видим ништа сем витког јој и облог стаса, развијених плећа, свилених шалвара и расплетене, дуге јој косе. Стигох је. Отимам јој оно ћупче, а она се тресе, грца, брани се и несвесно припија уз мене. Из зажарених јој образа тек што крв није канула. Зажмурила, наслонила се целим телом на мене, стисла ми грчевито руку, а из сувих јој, немих уста иде врео, сладак дах. Тако пригрљену, стиснуту и обамрлу држах је у наручју. Оне друге стале и тапшу рукама. Осећах стид; али је ипак не пуштах од себе. У зраку брујн клик девојака и њихово тапшање, из баште пирка свеж ветрић, а хладовина са свежином се све више

шири.... Рука ми се дотаче њених топлих груди, клецнух, стиснух је; глава ми клону више њеног рамена, те мој образ додирну њен, и не знам ни сам зашто шапнух:

— Пасо!

Она се трже, стресе и освести. Погледа ме уплашено и гласом који опија и заноси, дршћући, једва чујно, протепа:

— Немој! — Срамота је!

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

У НОЋИ

На њиви је седела Цвета и очекивала мужа, Јована, да доведе воду, те да натопе дуван, што су још прошле недеље засадили, а никако до сад „нава́дили“. Она беше села, згурила се, наслонила браду на скупљена колена и гледала је сањивим погледом у топлу, тамну ноћ. По пољу, свуда око ње, вијаху се људи, како по избразданим засађеним њивама раде при фењерима. На истоку оцртаваху се брегови и била планинска, одударајући од тамно-рујна неба, на коме требаше да изиђе месец; а испред ње, по реци и путу, дизаху се високе тополе и густе врбе, те у овој тамној ноћи са својим шуштањем и њихањем изгледаху као жива, људска бића.... Покаткад чуо би се туп, металан звук мотике, промукли гласови радника и њихово дозивање, али је све то, опет, на махове, разносно још топао ветрић, који је пиркао преко ове равнице.

Цвета беше мртва уморна, али се силом савлађиваше да не заспи. Одједном она чу

бâт људских корака, који јој се приближаваху, и после разабра глас свога мужа.

— Ето, на! — говораше он некоме. — Погле, брате мој: целе године суша, ни капке воде да падне.... Гле, како је увело, грехота човека и да погледа.... Ето, од десет корена ако један прихвати. Несрећа, кажем ти!...

— Истина, истина! одговараше онај други.

— Боже, опет он?! трже се Цвета преплашено, кад чу онај други, више женски но мушки глас. И затим брзо се диже, и, као бежећи, уђе у њиву, узе мотику и поче копати. У томе дође Јован.

— Радиш ли? ослови је. Затим скину мотику с рамена, заби је у земљу, остави фењер и седе на међу. — Ходи овамо, газда Стојане, окрену се он ономе који иђаше за њим. — Ходи, седи мало.

— Сад, сад! чу се. И несигурним корацима, упадајући с једне и с друге стране међе, указа се висока, протегљаста прилика, такође с фењером и мотиком. — 'Бро вече! Радите ли? упита он тихо и некако плашљиво.

Цвета на поздрав ништа не одговори. Тобоже, занета послом, није чула.

— Ето мучимо се, газда, као свака сиротиња, одговори му Јован и помаче се, те му начини места до себе. — Седи. Одмори се. Хоћеш дувана?

— Па могу. Дај! И, обзирући се, по-

лако седе, скрсти ноге и узе да савија и пуши дуван, али невешто и брзо. Међутим, Јован отпоче да му се тужи на зле године, рђава времена, општину, воденичаре и на све што му сметаше, те не могаше да добије воде. Стојан га слушаше, климаше главом у повлад, пушаше одговарајући му оретко и кратко. И ко зна докле би то тако трајало, да Јован одједном не ћути, нагну се над земљом и ослушну; па кад чу како вода из далека долази, оно њено миленье, тих жубор, баци од радости цигару, зграби попово мотику и без фењера отрча у сусрет.

— Цвето, справљај те бразде, рече њој која једнако копаше подалеко од њих. — А ти, газда, чекај; ето мене сад, одмах.... Е-е-хеј! растегну он весело и изгуби се у ноћ.

Стојан као да се уплаши од његова нагла одласка, јер се и он брзо диже и пође за њим, али се опет врати, седе, и узе да чупка суву траву, слушајући Цветине ударце мотиком. Одједном према Цвети оконли руком уста и тихо викну:

— Цвето!

Али од ње не чу одзива до само ударце мотике.

— Цвето! викну он јаче.

Она опет ћути.

— Цвето, чујеш ли? и наже се, напреже слух и очи, али виде само њу како се згурила, па удара силно мотиком, из које понекад, кад нађе на камен, одсевне светлац. — Цвето, дођи, или.... — и хтеде да

се дигне, али се трже изненађено, кад виде њу где дође и наже се над њим.

— Што си дошô? упита га она пригушено.

— Ја?! загрцну се он и уплаши. — Несам, верујь, него знаш, пођох на њиву, и твој ме човек нађе, те — дођосмо! А ти се љутиш?

— Одмах да си ишô! и окрену се љутито од њега

— Љутиш ли се? Немој!

— Не љутим се, поче она да гута, као сузе. — Не љутим се, али шта ће да каже свет, људи! Иди, ако мислиш добра. Шта хоћеш ти? Та ја сам жена!

— Истина је, одговори он меко.

— Па кад је истина, што долазиш? Што ме- не оставиш?... Ето, имаш жену, децу.

— Ех, одби он руком, — не спомињи ми.

— Да, ти имаш, а ја? Па још и то, да нешто он чује, онда где ћу ја, где?

— Немој, Цвето, викну он кад осети, како јој на плач глас задрхта. — Идем, ево одмах, сад. Истина што кажеш, али ја. Знаш ти мене. Ја само онако.. дођох да те видим. А ти, ето, баш кад хоћеш, нећу више, нећу.... збогом!

Она му не пружи руку, да се с њим рукује, него се одмаче од њега и рече оштро:

— Збогом. Иди.

— Ех, љутиш се ти! потврди он удивљено и, пребацив мотику преко рамена, оде.

А кад се он изгуби, она брзо, силом и,

као бранећи се од печега, окрену се и узе мотику, да опет продужи копање, шапћући у себи:

— Лаже он, лаже. Опет ће доћи. Ох, а шта тражи? (Ма да је знала). Што је не оставља већ једном? А да каже мужу — не сме. Јер, какав јој је муж, и крв би потекла.... А овамо опет с њиме се вића; говоре, он јој долази, и муж јој не зна зашта је све то... Куд ће јој душа и тело на оном свету?... Грешно је то, грешно.... Мајко Богородице!

И отпоче да се крсти, шапуће молитве! Али ова топла ноћ, туп и металан звук мотике, мицање људских сенака с тамним фењерима.... још је више то потресе, испуни страхом и слатким сећањем. Памет, насупрот вољи, крштењу, молитвама, поче јој силно стварати и износити све што беше:

——— Била је дете, кад је њени убоги родитељи дадоше Стојановима, да тамо служи, како би је ови после лепо удомили. Отац Стојанов беше прек и суров човек. По натмуреном и косматом лицу изгледаше да нико од њега није чуо благу и нежну реч. Са женом и Стојаном, који му беше јединац, поступаше као са осталим слугама. Сви су се њега бојали и стрепили од њега. И да не беше матере Стојанове, жене милостива срца, можда би и Цвету постигла судба њених другарица, слушкиња у тако богатим кућама, које бивају или упропашћене од слугу, а некад и од самих газда, или закржљаве од прекомерна рада. Али мати Стојанова поче је

пазити, јер се њен Стојан, као дете, најрадије сигра̀ше с њом. И зато је заклања̀ше од слугу, не дава̀ше јој тежак рад, те се она доцније разви и пролѐла. Она њена снага, лепота, једрина запања̀ше сваког, а највише Стојана, који се доцније, кад је одрастао, готово никад није ни одвајао од ње. Увек су били заједно. На њиви, пољу, увек, увек беху они једно до другог. Он јој никад не даде да осети, е је она код њих само слушкиња. Свакад јој је поклања̀о понешто, дава̀о — крију̀ћи од оца — жита, брашна и друго, да она однесе својим сиротим родитељима. Беше он благ, миран, тих и раден као нико. Ах, ти дани!

Оду на њиву, да филизе[1] дуван.

Корење их покрива до појаса, под босим ногама крши се и рони суха земља, а око њих, свуда, у недоглед, зеленило и бујност. Свеж, чист и сјајан зрак греје их, те им крв бризга у једре образе. Они раде, кидају младе изданке. Из реке дуне ветрић, а из пожњевена поља, стрњишта, допире песма грличина.... Раде, утркују се, дирка̀ју једно друго, па се споречка̀ју и, тобож расрђени, одмичу се. Туте обоје. А овамо гледа̀ју се кришом испод ока, а око уста им игра прекосан осмех. Она, у тесном јелечету, повезана шамијом, с несташним и прекосним осмехом на рујним јој устима, гледа га кришом, види: како се он чеше, врпољи, гледа

[1] Филизити — кидати изданке на коренима дувана.

у њу и хоће нешто да јој каже, а она му тада окреће леђа и чини се невешта.

— Цвето! вели он напослетку. Хајде да певамо.

— Нећу.

— А што? Ето, ја те молим!

— Па баш и ти. Нећу.

— Али кад те ја молим? пита он слободније и приступа јој.

— А што ме љутиш? говори она; па се тад насмеје од срца и, тобож срдита, прилази му. — Хајде. Почни!

И почну. Запевају песму, која се тада најрадије певала. Гласови им чисти и дрхте од радости. Руке им лете на рад, а околином се разлежу речи песме:

„Ветар душе, ветар душе, ал' — катмер мирише;
„Драги драгој, драги драгој, ситну књигу пише!"

— Цвет—о—о! кликће Стојан и одмиче се од ње, да би је боље видео.

— Шта ти је? пита га она враголасто.

— Ти си, ти — моја!

— Ех! нехотице, изненада полети јој усклик из дна груди. И брзо се сагиње да сакрије радост и као крв румене образе. — Немој, Стојане! Хајде да се ради.

— Не, не.... муца он. И остраг, испод пазуха, хвата је и стиска.... Она се отима, извија, брани, али тако мало, малаксало, да му се баш тиме још више подаје и привија уза њ.

— Немој. Доста је, доста, слатки Стојане... шапуће она и крије лице. Доста... видеће ко.... ох!....

— Још, још. Дај! грца Стојан и све је више стиска, грли и љуби где стигне.

— Та доста.... Ох, баш си ти?!... И, изнемогла, обамрла, блажена, предаје му се и пружа му онда час леви, час десни образ, да га он целива напизменце.

Али једне јесени, у вече, рекоше јој да се лепо обуче и накити. Затим изађе Стојанов отац, узе је за руку и уведе у гостинску собу.

— Љуби у руку! рече јој и показа на људе који беху ту. Она клецну, погледа га преклињући престрашено и хтеде пасти, али његов оштар поглед и суров израз лица повратише јој снагу. И, једва идући, пољуби све оне људе у руку. Они је дариваше, па чак и Стојанов отац, на изненађење свију, пољуби је у чело и извади велики дукат — дублу.

— Нека ти је срећно, ћерко, и дуговечно. У мојој кући јела си дрвеном кашиком, а у твојој сребрном, да Бог дâ.

И изведоше је. Она паде. Целу ноћ није знала за себе. Од тога дана до свадбе Стојана никако није видела. И удаде се. Пође за овим Јованом, човеком истина не сиротим, али удовцем, тврдицом и преким до зла Бога.... Срце јој хтеде пући, али јака природа и вечит, тежак, свакодневни рад по-

бедиште.... Угуши све што беше. Али ето сад, од неко доба, опет он, тај исти Стојан, гледа, вреба згоде да се с њом нађе, види и разговара. А она не може да га гледа ни да слуша тај његов мек, више женски глас. Но и он се није усрећио. Оженили га богатом девојком, из знане куће. Али као да га и нису оженили, јер он отада никад да се скраси кад куће. Жену ни да погледа, већ увек, тобож послом, бежи у села, код чивчија, где су њихове њиве, и тамо остаје по читаве недеље. Шта ти нису радили, само да га замилују са женом, али ништа не помаже. Прскали га неком водом, чини ми се од татуле, давали му биља, водили манастирима и међу врачаре, али он никако да постане разговорнији, живљи и бољи. Увек само ћути, ради, допушта матери да ради с њим шта хоће. Ни с ким се не препире. Отац му да побесни. Једном га истукао на мртво име и истерао. Отада нико није смео његово име у кући да спомене. Мати му, сирота, да пресвисне од туге и срама. Молила га, преклињала, да бар њој, ако оцу или коме другом неће, каже зашто бежи од куће и жене, али узалуд.... И ко зна докле би то тако трајало, да родбина младина, кад виде у чему је ствар, не поче искати да им се девојка, и ако венчана, врати натраг. Јер, веле, нису они њу дали за њега старог и његову кућу, већ за Стојана.... Тада га дозва отац к себи, не знајући шта да чини.

— Седи! рекао му мрко и показао место до себе на миндерлуку.

Стојан, као увек, само стао пред њим.

— Нека, одговори му; — могу и да стојим.

— Седи до мене, седи кô што приличи мужу, домаћину! и реч „домаћин“ нагласи. Стојан је покорно ћутао и није сео.

— Седи и говори! одједном је плануо старац и скочио са свог места. — Јеси опемио, да Бог дâ! Говори, хоћу да чујем, видим: да ли знаш, да ли умеш да говориш; хоћу да ти чујем глас.... Да знам, жив ли си?!

— Шта да ти говорим? шану Стојан и, готов на све, слегну раменима.

— Шта, шта???... убрзао старац и почео, сав накострешен и гужвајући свој гуњ, да се надноси јаросно над њиме. — И још питаш, питаш? Убићу те, бре, убићу, никакав сине! И диже песницу. — Зар ја то да дочекам, да ми девојку, венчану, натраг одведу?... И то ја, ја?!... Говори, казуј! И ухвати га бесно за прса, те га поче да дрмуса, гњави. — Казуј.... Убићу те, убићу те! Бар да те не гледам таквог!...

— Уби ме!

Старац одскочи од њега.

— Да те убијем? И хоћу, сад, ево! — И поче да се врти по соби, као да нешто тражи чиме ће га убити. Стојан само ћути, погнуо главу и чека.... — Хоћу, ево, сад! говори старац и одједном викну: — Не, бре, сине! Немој тако, молим те!. Ево

ја, ја те молим! — И дршћући, сагао се пред Стојаном, скинуо капу, те му се бела коса расула по врату и раменима. — Ево на. Убиј ти мене.... ти ме убиј! Грцао је старац, а руке му, плећа, глава, цело тело дрхтало је.

Стојан, на све готов, спреман, само не на то — његову, очеву молбу, тргао се преплашено:

— Не...! и пригну се да га дигне, усправи; али кад спази чак и крупне, вруће сузе како из старчева ока капљу и падају му на руке, он устукну, препаде се и побеже из собе.

И од тога дана за неколико месеца Стојан се поправио, замиловао са женом и отпочео да живи кô други ожењени људи. Седео је код куће, надгледао рад и ишао понекад са женом и матером по родбини и саборима.... И сви се томе зарадоваше. Али ево, опет, откад настаде лето — ко зна шта му би? — он отпоче поново да иде као и пре по пољу, селу, и тамо да остаје дуже и — што је најважније и најстрашније за њу, Цвету, он поче долазити к њој. Истина, да је долазио свакад с њеним мужем, али је ипак она знала, осећала, зашто он долази. Увек је гледао да се нађу. Ако она пође на њиву, он би издалека ишао за њом, обилазио путеве, само како би изгледало да се случајно сретају. И ма да јој, сем уобичајених поздрава, никад друго онако што није казао, ипак се она бојала. Не могаше да га види, а да је не прођу језа и страх. Само кад га сагледа

где се примиче к њој, а очију не скида, трепће, и око уста игра му неки болан, учмао осмех — њој се срце стеже, снага устрепти и сузе полете.... Себе је одавна прежалила, већ кад га види таквога, дође јој да њега жали, оплакује. Али мора да се уздржава, чини се силом строга и увек груба према њему, јер ко зна шта би онда било, да не ради тако? Али све узалуд. Истина свакад, кад год дође њој, заклиње се да више неће други пут долазити, а опет долази, опет!... Ах, а од прошлих дана остао му само леп, звучан, мек глас. Ретко је одтада певао. Али сада, кад год би запевао, певао је тако тужно и изразито, да би сви падали у севдах.... Колико пута, само она, у зору, кад месечина сја, гледа га кроз свој прозор, где издалека, на коњу, с паше долази кући и пева тихо, јасно, тужно.... пева он, а ниоткуда гласа, само месечина сја и трепти. А њој тада дође — сачувај Боже, као нека напаст! — да и она, као што се у причама казује, полети, седне до њега на коња, обгрли га, и да обоје, загрљени, на месечини, преко поља и гора побегну далеко, далеко!...

— На месечини, загрљени, далеко, далеко!... — несвесно отпоче Цвета да шапуће гласно, нихајући се напред и стискајући прса. — На месечини.... Јаох! крикну она сва престрашена и одступи корак уплашено, кад спази себе и околину осветљену од месеца, који беше за то време давно изишао и све обасјао.

— Боже мој, Господе!... Господе Боже, света Богородице.... Господе, Господе... Боже, шта је ово! — шапташе она, дршћући од страха и крijући поглед од светлости. — Умудри ме, слатки Господе!... Ох, грешна и црна ја! — И мисао о грешности, мучењу на оном свету због таквих нечистих мисли, све то изиђе пред њу у црној и страшној боји... И да би себе колико толико умирила, оправдала, диже се, па гледајући у осветљену околину, пратећи месечево јурење преко чиста неба, поче да се крсти, метаниште, шапуће молитве од злих духова, напасти и нечисте крви.... А светлост је објасјавала сву: њен витак стас, широка рамена, лепо развијено и зажарено лице с врелим устима и црним, тамним, доста упалим и ужагреним очима.... Она се крстила, метанисала, а месец је сјао и обасјавао све. А као да је са светлошћу дошао и живот. Са свију страна чуо се жагор, вика, дозивање и песма овог ноћног, раденог света. Осветљена пространа поља, благе удолице, река и потоци с високим тополама и густим врбама, све се покренуло, као дахнуло, и у час се осетио онај тих и кô балсам ноћни миомир. Цвета се крстила, дрхтала, слушала у даљини како жубори река, шуштање лишћа, коње како спутани пасу, ударце мотике.... Слушала је, стрепила, а ништа није могла да ради. Мисао о своме греху, што је о томе, њему, Стојану, мислила, памет јој обузе и сву испуни неописаном тугом и страхом. Стајала је као укопана, наслоњена на мотику, и ништа

није видела, ни чак ни воду која је дошла и, роморећи, шушкећи, упадајући у суве, жедне рупице, текла у другу, суседну њиву.... И одједном, у сред ове бљештаве сјајности и ноћи, један јасан и тужан глас уздиже се, затрепта и разастре се на све стране.

Цвета је већ знала, и обамре.

— У-у-ух! стресе се она и поклони се ничке на земљу.

.... „Хеј Стојане! Чуј, Стојан пева!“ као одговор на његову песму чуше се одасвуд одушевљени узвици и гласи. И заиста то беше Стојан који, удаљен, идући ваљда кући, певаше ону исту песму:

«Ветар душе, ветар душе, ал' — катмер мирише;
«Драги драгој, драги драгој ситну књигу пише!»

— Ох доста, доста!... као и себи и њему поче бесвесно шапутати Цвета, онако поклопљена, згурена, стискајући прса и гушећи се од суза и наврелих осећаја. И немогући да издржи више, бесно, махнито љубљаше и угризаше прса, голе мишице на руци, гурајући песницу у уста, као да би спречила оно што из ње избијаше и сву је обузимаше.... Међутим, песма једнако брујаше. Стојан певаше тако и изразито и тужно као никад дотле. Његов јасан глас трепераше и гроташе, узносећи се у обасјане, бљештаве висине ове тихе и сјајне ноћи....

Да знајеш, моме, мори, да знајеш
Каква је жалба, мори, за младост?!

Чу се где запева он.

— Жалба!... дахну силно Цвета. И сломљена, побеђена диже главу, зину пут Стојана откуд долажаше његов глас, те као да хтеде да и последњи акорд његова гласа, којега нестајаше, упије у себе.

— Вода дошла, а ти? трже је мужевљев глас. У час беше дотрчао Јован, радостан што је једва довео воду. Али кад спази како она није пазила нити отварала бразде, да би вода у њих пошла и натапала их, већ их оставила те вода отишла на страну, у суседну њиву, он се зграну, уздиже мотику и, сав цептећи од једа и беса, устреми се на њу. — Шта је ово, а-а-а? зацича он.

— Не, Јоване! поче она да муца, јер тек сад виде да је на воду била сасвим заборавила. И, осећајући се крива, очекујући ударац за то, само је заклањала главу и мучила се да пред њим устане. И не знајући чиме да се изговори, поче га молити: — Немој, болна сам! Њено обасјано и зажарено лице, угрижена уста, вреле очи, коса у нереду, јелек раскопчан, све то учини, те Јовану сину мисао да је можда она трудна и баш сад осетила чедо под појасом. Он спусти мотику и задрхта радостан.

— Па шта ти је?

— Ох не знаш ти! груну она у јаук и силан плач. — Не знаш!

Јовану се учини то као прекор: што је он, ма да види каква је, трудна, опет гони ноћу да ради.

— Та не плачи! Што не кажеш, па да те оставим дома. Чекај! рече он меко и сажме се, узе је у наручје, однесе до међе, положи, скину са себе гуњ и покри је, да не озебе, затим брзо отрча и врати воду....

— Ама доста, не плачи. Не бој се. Проћи ће то, храбрије је он натапајући водом бразде и слушајући како она грца, плаче и бунца....

НУШКА

Већ у вече и које како. Забуните се, заборавите и заспите. Али кад вас ноћу пробуди месечево сијање — а он баш упро у лице — не знате да се једва дише. Гледате, гледате, па . . . Море, и земља је тамо друга! Лежите и пружате се слободно и поверљиво по њој као поред мајке.

Пукне ли лето, у кућу се не завирује. Сем што се износе или уносе спаваће хаљине и готови јело, остало све у дворишту, у башти. Не знате, како је то, кад се у вече попрска двориште, простру асуре, душеци и јоргани. Лежите, а мирише овлажена прашина. Месец сија, те се црне старе, зелене већ обрасле маховином ћерамиде на кућама. Чисто не смете да дахнете. Ако се накашљете, страх вас хвата, јер се само ваш кашаљ чује и ништа друго. Загњурите главу у јорган, удишете мирис скоро опрана чаршава, слушате како попац у огњишту из кујне цврчи, из баште како шушти лишће, како скачу по дрвећу и џбуновима још незаспале птице, до вас, у бунару, како капље

«Да пијем, да се опијем,
«Дертови да си разбијем!»
— — — — — — — — —

— Пој, пој, — а сутра? дочекала би га стрина срдито.

Он застане, наслони се на зид, па је гледа неким чудним погледом.

— А што? ти ли си ми дала?... Моје паре! — И, као у пнат њој, седа на земљу, прекрсти ноге, баца капу, вади из појаса стакло ракије, пије из њега и продужава песму.

А кад је трезан, ради као црв. Што год му се нареди, он само ради и ћути. Понекад, кад му ми, деца, сувише досадимо дирајући га и витлајући се око њега, бацио би посао, разјурио би нас и онда отишао. Али ма ко да га наљути, чим би стрина приступила њему, метнула руке на раме и благим гласом замолила га:

— Станојо, што си љут? Немој. Ајде учини — то и то! одмах би узимао рад и радио као бесан.

Мој стриц беше прек човек. Његова реч била је у кући закон. Колико пута он туче стрину и гони је од куће. А нарочито кад се напије, онда, што кажу, у свет да се бежи. Сећам се једном: Дошао он кући пијан, ухватио стрину, завалио је испод себе и туче душмански. Ми се од страха сакрили по амбаровима. Станоја у том иза куће, у дворишту, цепаше дрва на дрвљанику. Док стрина ћуташе, ништа; али кад је стриц ухвати за косе и, обвив их око своје руке, отпоче да је вуче и дрмуса кô луд по кући,

стрина тихо, угушено, писну; Станоја кад чу стрински писак, ослушну, да се увери да ли је заиста то њен, па брзо остави рад, баци секиру и упути се к њој у кућу.

— Не, Станојо! — викнусмо му ми из нашег склоништа.

— 'Ајд ви! — осече он на нас, а глас му дрхташе.

И уђе у собу, стаде између стрине и стрица. Овога ухвати за руку, те се стрина ослободи и утече. Он тада пусти руке стрицу, стаде преда њ, и отпоче га молити:

— Немој, газда, грехота је, немој, бранио је стрину. — Женска страна! . . . А стриц стао, згрануо се и сав се тресе од једа.

— Ти ли бре, псето?! викну он гушећи се и дохвати штап те лупи Станоју по глави. Шикну крв. Станоја се поведе и, сав обливен крвљу изиђе, дође до бунара, испра главу, мету дуван на рану, те крв заста. И, метувши руке под појас, клатећи се, оде погнуте главе . . . .

И ваљда зато стрина га је пазила. Свако вече, уз јело, давала му је по једну велику чашу вина. А увек стара одела и зими поњаве, да има чиме да се увија ноћу.

Једном се стрина разболе. Стриц беше на путу, те немаше нико да се брине о деци и кући. Тада Станоја узе све на себе. Чистио је кућу, намештао децу, облачио их и радио све послове по кући као нека жена. И кад би у вече све спремио, децу умирио, успавао, онда би сео на праг од собе у којој лежаше

стрина и целу би ноћ пробдио, чекајући да јој што год не затреба. Ако случајно чује што од жена да јој треба какве понуде, одмах би отрчао и донесно. Једном узео на напунио појас и недра поморанџама, лимуновима и другим воћем. Иде, смеје се; ми трчимо око њега тражећи му, он нас одбија:

— Хајд, хајд! није за вас!

Затим уђе стрини у собу и, не говорећи јој ништа, све сручи пред њу.

Стрина се забезекнула, па га срдито гледа:

— Луд ли си? Шта ће ми то, а?...

Он ћути и чеше се по глави.

— Казуј, шта ће ми то? Где нађе паре? Нећу ти ово, нећу! И поче да баца и гура од себе.

Он се сагао, па оно што она баци скупља и поново јој пружа.

— Једи, једи! нуди је.

Стрина љута што он и онако нема, па још сада купује, троши; срдита и не гледа га.

— Нећу. Не гледаш себе! Докле ћеш...?

— Ако, ако.... Док живим, дотле.... Суђено је!... А глас му још више дрхти.

Шта ће? Да га не би сасвим одбила, стрина узме и нешто окуси. Он тада од силне радости истрчи у кујну, скаче, грли нас, децу, љуби и диже чак до таванице.

И за њена боловања ни капи пића не окуси. Али чим се она придиже, оде и напи се као земља.

И стриц је пио. Беше, истина, богата кућа, изобилна свачим, али немаше слоге и љубави. Сирота стрина! Онако висока, црномањаста, сува; с црним крупним очима, дугачким, танким обрвама, малим и упијеним устима — беше и раденица кô кртица. Од ране зоре до мркла мрака она је била увек у послу. Колико би пута у пола ноћи дошла код нас, бежећи од пијана стрица, преспавала би ту, док се он истрезни, и увек пре сванућа враћала би се натраг, кући. Поче и поболевати онако „с ногу“, али јој нико не обраћаше пажње. Али једног дана паде у постељу, и не диже се више!

Беше јесење вече. Захладнело. У кујни пламти велика ватра. Ми смо се, деца, начетили око ње, запретали босе ноге у пепео и печемо кукурузе на жару. У споредној соби лежаше стрина. Сигурно је била много болесна, јер моја мати и друге жене час по час излажаху и улажаху шапћући. Станоја, као увек, сео до врата њене собе, скупио се и ћути. Одједном се врата отворише и изиђе стриц.

— Иди! зове те, рече Станоји, а он седе на столичицу до ватре завалив главу у руке.

Станоја уђе, а врата за њим осташе отворена.

— Станојо! чу се отуда изнемогао стрини слаб глас. — Скупљај памет, Станојо, мене неће бити више. Скупљај памет, јер ти немаш нигде никога. Сâм си. Немој да пијеш. Због ом и — опрости ми!

Погледах стрица, а њему се очи овлажиле, трепавице од надошлих суза подадуле и брк му игра.

Сав зацењен, гушећи се, изиђе Станоја, и опет седе, сави се, у кут до врата. Загњурио косматo лице у ручерде, па јеца. Сузе му иду низ руку.

Стриц га погледа мрко.

— Што плачеш? Кут'! осече се на њега, а нама махну руком да идемо спавати.

— Га-а-зда! . . . чух Станојин туп глас.

Другог дана после тога закопали смо стрину.

* * *

Дани пролажаху. Станоја све више опадаше. А и стричева се кућа раскући. Станоја напусти стричеву кућу и иђаше од куће до куће по махали. Радио је, цепао дрва, клао, копао гробове, и све што год би му се наредило.

Лето, зима, њему је било све једно. У исцепаним чакширама, неким појасима и крпама од кошуље провођаше дане. Његова струља коса, сниско набрано чело, нос мали, уста дебела, испупчене јагодице, развијене вилице с густом и чекињастом брадом, све то беше подивљало, мутно и тужно. С тупим и учмалим изразом лица, раздрљеним и косматим грудима, погледом бесвесним и тужним, чињаше он на човека утисак снажан и некако одвратно тужан. Кад само пред ким стане, обори поглед и ћути што, а глас

му тун, млак и монотон, човеку долази да бежи од њега, само да га не гледа таквог. Ноћивао је код нас. Дали смо му један собичак. Колико му је пута моја мати давала спаваће одело, али он то одмах однесе, прода и попије.

После неколико година умре ми мати. Да бисмо њој гроб ископали, морали смо стрини раскопавати. Станоја је већ био ту и радо пристао да мојој матери копа гроб. Узе мотику и стаде преда ме:

— Миле, да идем?

— Иди, Станојо, али лепо да скупиш кости.

— Хоћу, хоћу!

— А знаш ли чији ћеш гроб да раскопаш.

— Не.

— Стрынин.

— Нећу! рече уплашено, пребледе и седе на земљу.

— Што?

— Нећу, нећу, и одмахиваше рукама од себе сав дршћући.

— Како? Зар хоћеш други да копа гроб?

Он се диже.

Ја му изнесох мало ракије.

— Не, не, оку ми дај, оку! и поче да узмиче.

— После, Станојо. Сада је ово доста. Опићеш се, па нећеш знати.

— Не, не!... Оку, Миле, оку!... Ох!

Изнесох му пуну оканицу. Узе стакло, погледа га наспрам сунца, продрмуса ракију, брк му се насмеши, па наже и испи до пола.

— Ах! и стресе се. Затим узе мотику и оде.

После подне дадоше ми торбицу од чиста платна, те да одем на гробље, скупим у торбицу прах стрини, који ће се после опет препојати и метнути с материним сандуком у гроб.

Одох тамо. Још издалека спазих више стрининa гроба гомилу избачене, црне земље, а по њој комаће од трулих дасака, крпе и парчад од земљосана одела и убућале обуће. На ивице гроба стајаше испијено стакло ракије, а до њега мотика и Станојин исцепан минтан. Нагох се гробу, али се брзо устрашено тргох натраг.

На поду гроба беху поређани остаци стрининн: глава, руке, ребра . . . . А више њих, наслоњен на будак, сав умрљан земљом, натуштена чела, разбарушене, земљом посуте косе и голих, црних, косматих груди, стајаше Станоја и гледаше у стринине поређане кости.

Тргох се и погледах небу. Оно чисто и плаво. У даљини преко ограде зелене се баште и виногради. У чистом и сувом ваздуху кликће шева и ластавица. Охрабрих се и опет погледах у гроб, а Станоја црном, умрљаном руком пређе преко очију. Одједном паде ничице костима.

— Како . . . зар ово ја тебп, ја? . . .

— Станојо! дрекнух уплашено.

— А? Ђипи он и погледа ме страшно; али кад виде ко сам брзо се прибра, узе будак и отпоче да копа, шапув: — Ти си, Миле!

Ја му пружих торбицу.

— Ту да скупиш, рекох, а и мени глас дрхташе.

— Ако, сад! . . . поче он покорно. Па узе торбицу, саже се полако, прекрсти се, и као највећу светињу отпоче скупљати њен прах. Руке му дрхтаху, а понекад тек врцне суза низ умрљано му и земљом посуто лице.

— Што плачеш, море?

Он подиже главу. Погледа ме погледом у коме беше све: закопана љубав, проћердан живот и вечита туга за нечим.

* * *

После неколико година умрло је. Причају да је пред саму смрт побегао из болнице, а чувари га нашли мртва на путу ка гробљу.

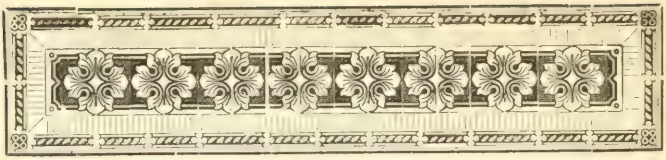

У ВИНОГРАДИМА

Мирише ми земља на испуцано грожђе, а магла хладна и мрка већ почиње да се не диже тако лако. Са свију страна само лупа од оправака на бачвама и крблама. Откако је настала берба, ноћ се не зна. Ма које доба било, а чаршија закрчена колима грожђа са села. Око њих лено и дремљиво стоје сељаци, пипчекујући купце, механџије, и, увијени у дугим гуњама, с дугачким штаповима, „остапима“, растерују децу, која се тискају око кола, краду из њих грожђе, више ради забаве, и, засићена, умрљана, оно што не могу да поједу бацају око себе, те на све стране, где год станете, пуца зрно под ногама.

По улицама које воде у винограде или на „царски друм“ врве коњи натоварени крбламa, берачи, аргати, просјаци, Цигани, а међу њима и по неки газда на своме коњу или магарцу. Па кад све то почне да се тиска, гура, претиче једно друго, онда ни кокош не би могла да прође с једне на другу страну, а камо ли човек. Само се чује вика коњара, шкрипа белих корпа пуних набацане вире из крбала, а између којих се једва виде деца која јашу;

у скуту им бошче, за појасом „пиштољче“ од чаурице, а босе им ноге клате се и ударају коње по вратовима. У страни, поред зидова, иде женски свет. Напред су жене у антеријама, „количићима“ и загаситим мамијама; за њима девојке у тесним минтанима, шалварама, цицелама „на копче“. Иду оне лако, плашљиво. Држе се рука за руку и косо окрећу к зиду, да им „мушкарци“ не виде набрекле груди. А „мушкарци“ забацили доламе преко рамена, утегнули се појасевима до пазуха и с пушком у руци грабе по четири корака у један. По неки бесан, па опали из пушке; девојке цикну, сабију се у гомилу, коњи потрче, крбле почну да се одвајају од самара и лупају, дечаци на коњима се погну, једном руком придржавају се за самар да не падну, лактовима и трбусима стискају бошче што су им у крилу, а другом заустављају коње. Ови се брзо стишају и пођу обичним ситним корацима. И као пре опет почну да цупкају, разривају пут копитама и грабе виноградима, који се издалека црне, а по којима се свет већ размилео, вију димови наложених ватрâ, шарене се обешене женске „стајаће“ хаљине о гранама већ огољелог дрвећа, одјекују пуцњи пушака, усклици, довикивање. Небо је сиво, тмуро. Брда и брегови црне се и непомично оцртавају. Цела је земља влажна и мрка. Покаткад пролети јато гавранова, али не гракће, већ само шушти и брзо се изгуби у мрку даљину и маглу. А магла се полако и развлачећи

диже.... Јесен. Да, да! Али тада не беше јесени. Срце младо, душа тек навирила, очи се раширише, па цео дан шврљам с друговима по виноградима, пуцамо из пушака, ложимо ватре од влажних, земљивих лозинака и пушимо дуван. Тек пред вечер ако дођем у наш виноград. Још издалека, на улазу, видим где се Марко коњар раскречио, шубара му штрчи на глави, он коленима притиснуо крбљу, завриуо рукав на кошуљи и муља грожђе што му жене сипају из својих корпâ грдећи сваку што поред грожђа бере и сухо лишће. А оне га и не слушају шта их грди, навикле се, па га само пецкају и дирају, а он само муља, виче и трчкара час ка трешњама где је ракија, час на пут да обиђе свога коња, који чекајући на товар пасе суху траву по јендеку.

— А, господинче, предусрете ме. Камо чича-Марку ракије? Тако ли ти? Чекај, да ли ћу да ти играм на свадбу.

Ућутках га дуваном и уђох у виноград. Жене ме једва дочекаше и осуше грдњама: где сам био? што не радим? како нећу ни вечеру да добијем, и друго. Одговарам јањима. Шалим се. Биле су све наше: тетке, стрине, ујне, неке из комшилука; а била је и она, Ленка. Само она, као мени у инат, није се дала да је видим. Шалим се ја с њима, јер знам да ми мати није ту. Она је онамо, иза винограда, при ватри, где заједно с комшиницама из суседних винограда пију кафу и пуде се ракијом. Затим одох ка трешњама које

су биле у средини винограда и око којих је била мала ледина. По гранама и око стабла било је обешених и поређаних женских хаљина. Ту је било свилених шалвара, антерија, минтана, лакованих папуча и ципела. Све оно што се при раду прља.... Почех да тражим што за јело, једнако слушајући шалу, смех и кикотање наших што су брале око пута. По која, док јој се однесе пуна корпа и испразни у крбле, устала би. А обично свака шамију забацила, разузурила се, без бошче, у устима држи зрно грожђа и сише га. И у сваком винограду тако. Свуда жене, девојке. Трче из једног у други виноград, састају се. Нестало је међа, граница. Све је једно. По дрветима беле се обешене хаљине, из јендека и међа вију се густи димови, чује се прасак сувих лозинака на ватри, узвици при товарењу крбла̂, њихово крцкање, кикот девојака, разговор жена и вичање деце.... Свуда и са свију страна дим, песма, пуцњи, а све се то меша, разастире и распиљује у влажном, као накиселом ваздуху....

Ја сам стао. Ипсам осећао глад. Гледао сам и разгледао хаљине што беху око трешње. Напђох на Ленкине шалваре од ђизије и минтан од џумбасме. Познао сам их по оним златним шпиритима. Ја не знам зашто, али загњурих лице у њих, јер су оне мирисале на нешто, што тако годи и потреса. Из тога трже ме вика на Спасену, младу, виту, црномањасту и топлу жену нашега комшије, који

је одмах после свадбе отишао у Турску да шије чакшире, пошто то код нас већ нестаје. Вичу на њу што неће да бере. Воли да носи корпе, да истрчава на пут, гледа, обзире се, па да после утрчи у виноград преко јендека вијући се и кикоћући. А остале је пецкају, питају: да ли је скоро снивала мужа? због кога истрчава? Па да би шала била већа, почну је дирати за Марка. А Марко чује, мило му, па се чини невешт и само вичe:

— Жене, брзо!... Брзо бре, ено комшије већ тринаест товара, а ми?... Их!...

И брзо се сагиње, муља бесно, а рука му се црвени као крв од грожђа.

Одвојих се од трешње и седох до једног чокота. Писам хтео да идем тамо код њих. Једно ради ње, Ленке, као и у шпат, а друго знам да ће ме терати да радим. А да им ја носим корпе, тешке су; опет да берем, брзо ме заболи крстача сагињући се. Зато седох за чокот, откинух грозд, он ми се просу, зрна одлетеше и разасуше се. Почех да их прибирам и да им загледам ону њихову глатку површину, скупљам мед што се нахватао по њој и слушам песму која баш сад отегнуто и из далека долази:

Девојчице, ружичице — ружо румена!
А што си ми невесела — уста медена?

— Што не береш? чух иза мене глас мек, дрхтав и врео. Сав се запалих, али ипак нећу да се окренем, већ одговарам туно:

— Па шта ћу, кад ти за мене радиш? И окретох се. Више мене она, Ленка, стоји. Чека да се ја осмехнем, па онда она. У десној јој се руци бели нова корпица, а у левој „коспрче“. Прсти јој улепљени земљом, како је по њој скупљала зрна. Брада овална, а тамни јој и румени образи одскочили од стегнуте шамије, коса јој се извукла и пала по челу чак до мрких јој и крупних, влажних очију.

Стоји. Чека да се насмејем, али ја нећу, но ћутим и чупкам лишће. Били смо у свађи. Посвађали смо се пре неколико дана, кад је долазила код нас, на бунар, а од мојих нико није био. Тек што је била почела да вади кофу из бунара, а ја, као увек, дошао сам и тобож донео јој моју тестијицу коју сам навлаш испразнио у кући, да је напуни. На се писам одмицао од ње, већ стајао и додиривао је. Она је пламтила сва, али, заузета око вађења „кофе“, није могла ништа. Само је почела брже да окреће чекрк, а при том да јој се пуна, млада снага увија, крши; да јој груди више одскачу, а обле јој мишице на рукама да се показују, затежу мишић. Ухватио сам је за пâс. Није могла да се брани. Јер ако ме одгурне рукама, пустиће кофу која ће натраг у бунар пасти и разбити се; а овамо сам је ја грлио све више и више.... Она је клецала. Хтела је све да пусти и падне.

— Пусти ме! молила ме. Пусти, тако ти свега на свету!... Ох, мајчице моја!...

И заплакала се.

Пустио сам је. Али од јада ногом гурнух моју тестију и разбих је.

— Не бој се. Знам ја да ти мене не волиш, него.... почео сам да гунђам одмичући се од ње.

Она је извадила кофу, почела да сипа воду у тестије, али сва се тресла, дрхтала, те вода није улазила у тестију. Око десет кофа је извадила док је једну тестију напунила. Читава се бара разли. Једва напуни ту тестију. Али није пила. Сва зажарена, стајала је; није смела отићи, а да се не помиримо. Зна она да је тада не бих погледао и да бих је тако увредљиво пецкао, да би пила као луда. И онда час, у пнат мени, раскалашна, бесна, час „умилна“, као да су јој сви по кући помрли. Зато је тада и стајала, дрхтала, пијала се. Чекала да је ја први ословим, макар и најгрубље, а она ће већ одмах да ми попусти, моли ме, насмеје се, и тако да се измиримо.

Али ја ћутим. Окренуо сам се косо и прстом шарам по зиду. Она поче да скупља црепове разбијене тестије.

— Шта ти је оно криво те га разби?

— Па шта ћу, кад сам ти толико гадан, те плачеш од мене! одговарам набурено.

Гледала ме. Како се била сагла да дигне тестију, тако и остала. На трепавицама сузе, уста болно, плачљиво развучена. Али ја бејах доста снажан, те издржах тај поглед.

„Ах!“... уздахну она и диже тестије, па једва изиђе на капију.

Ето, то је било што сам сада ћутао и тако се чинио још љут, срдит. Истина да је она одмах, од тада, покушавала да се помиримо, али се ипак није толико љутила што ја нећу. Јер је знала, сигурна је била да ћемо се овде, у винограду, помирити. Да ћемо, као и лањске године, с једног чокота заједно брати грожђе, да ћу да мећем у њену котарицу, служим се њеним коспрчетом, па после, кад почнемо зрна да скупљамо, да ћу навлаш гурати моју руку у њену, а тада ће прсти да нам се преплећу и главе, лица, косе додирују. И, напослетку, да ћемо из мојих уста да „зобамо“ зрно, али тако да једна половина зрна остане у мојим, а друга у њеним устима.... И зато што је знала, она је јутрос, кад је дошла к нама, била понела нову, белу корпу и лепо коспрче, и сва је дрхтала од радости, среће. По четири пута ишла би и враћала се за једну ствар.... И сад, ево, где је дошла, стоји више мене, чека да је ја позовем да беремо заједно и помиримо се. Стоји она и чека. Ја једнако ћутим, а осећам ватру од њене близине. Почех да кидам један повећи грозд. Не могу, јак:

— На ти коспрче! шану и пружи ми га.

— Нека. Могу руком. И од једа што не могу секнух, да сва зрна попадаше. Оста само петељка.

— Чекај. Ја ћу.... И саже се. Образи јој пламте, рука дрхти, а тако је топла, мека и мила. Ленка одсече грозд.

— Ево! И пружи ми га. Гледа ме замагљеним и у пола затвореним очима. Чак јој брада румена и светла. — Хајде да беремо! Шану и клекну до мене.

— Не могу корпе да носим. Тешке су, браним се ја.

— Нека. Ти само бери, а ја ћу да носим. Могу ја, храбрила ме је мило, а већ грцала од среће што ћу да се одобровољим, не срдим више на њу.

— Не, не! Устадох. Ићи ћу у „Рашку“, да тамо чувам виноград.

Њој глава клону, коспрче из руку испаде.

— Ако! Иди! покорно пропанта и умукну, одупревши се рукама о земљу, да не падне.

Питах матер, она ми одобри.

— Иди, рече. И онако овде ниси за вајду. Само пази да Циганке.... јер се сад, та вера размилела, па....

Пођох. На крају винограда, до међе, било је неколико већ сувих вишања, а око њих се увиле лозе са сочним лишћем, дебелим прућем. Виле су се уза стабла, грање, те чиниле заклон, као колебу. Биле су то „гавранице“ и „дреновке“. Ту је била земља увек суха. Хтедох да пређем, кад — она, Ленка! Заобишла и стала ту. Чека ме.

Наслонила се леђима о стабло и рукама се придржава за гране. Побледела, само јој усне румене и набрекле.

— Што се љутиш на мене? Не љути се, жива ти мајка! поче ме молити, а једва говори, плаче, само да се помиримо. Крупне

сузе котрљају се низ образе. Дише утајано. Хоће да чује мој дах, а камо ли глас, опроштај што очекује.

— А, па после опет као онда, на бунару да плачеш?! почех ја.

— Нећу више да плачем, жп' ми ти! И да би ме уверила, поче прстима да скупља растурене сузе по образу.

— Нећу!... Дај ми да те пољубим! рекох одједном, и сâм не знајући зашто. И почех да се тресем. Они ме ваљда онај мирис зрела и, на све стране измуљана у крвлама, грожђа и влаге.... Али највише, чини ми се, опише ме њена уста, која се сада — срећна услед потврде да је волим, застиђена од моје дрскости, а што тражим отворено, гласно пољубац — беху развукла у осмех.... Ех, то не беше осмех. Беше то нешто што пружа, мами, али од велика, изненадна стида стрепи и трза се и од саме помисли на пољубац.

— Не, не.... муцала је, а једва се савлађивала да главом не одриче.

— Дај ми!

— М—м—м... муцала је.

— Нећу силом, нећу! почех. Ако хоћеш дај, ако не... И пођох.

Она напреже сву снагу. Није смела да се одвоји од гране за коју се држала, јер изгледаше да би пала. На, жмурећи, пружи ми: и лице, и уста, и око, све. Али ни корака к мени да крочи.

— Е, нећу! рекох љутито и, оставив је, одох брзо, круто. Нисам смео да се окренем, јер знам какву бих је видео. Убрзах кораке.

Нисам више слушао онај смех, кикотање, крцкање и товарење товара, само сам једва чекао да пређем царски друм и одем тамо негде.... Почех да се грчим. Магла никако да се дигне. Нарочито се у даљину ништа од ње види. Сиђох и приближавах се господским и големашким виноградима. Ту већ не беше оне вреве, жагора; само су се у редовима и иза чокота црнела леђа радника, који су ћутећи брали и журили се. По гдегде забелела би се и зашушкала која сукња. На бедемима од шанчева стајала је по која гомила господе и госпођица и гледала на »друм«, по коме су промицали товари у варош, и Цигане, Циганке, просјаке, који су се разилазили по већ обраним виноградима да беру јагуриду.... Пређох и ја тај пут, који беше сав црвен од грожђа, раскаљан и посут зрнима и петељкама. Дођох до чесме. Брзо сиђох у долину и не гледећи на ону ледину испод чесме, на којој се стрељају осуђеници, а са које се сада чуо звон оваца и свирка чобана у дудук. Изиђох из долине и почех се пети нашем винограду, који се одмах познавао по гомили камења, бреста и оног реда од дивљих ружа и трња, што је било на међи и спречавало да се виноград не рони у долину. Стигох и, дахнувши, извалих се међу чокоте. Загледах се у црн, дугачак, са зарівеним врхом у земљу грозд, који беше на чокоту преда мном. Одједном зашушта нешто иза мојих леђа. То је била Циганка и већ се сагла те бере.

— Шта ћеш? викнух.

— Косирче да ти продам! пожури она и приближи ми се.

— Нећу. Иди.

— Да ти бајем, ако хоћеш. Знам и црве да вадим из очију.

Пружих јој руку. Она остави корпу, велику торбу и штапове што је вукла за собом и клече. Узе ми руку, окрену длан и загледа се у њ. Како је чудно одударала моја бела рука од њене кончате, суве, црне руке. Глава јој је била умотана крпама и старим шамијама, испод којих су падале њене проседе косе у увојцима низ лице јој, а лице јој ћошкасто и смежурано, врат издужен, смежуран, груди црне, голе.... Прљава, никад неопрана кошуља вирила је само крајевима из хрпе старих мишгана, те су јој се виделе чак и смежуране, бакарне боје, дојке.... У оном мрком зеленилу чокота, згрчена, црна, с лулом иза врата, држећи ме за руку и мрмљајући нешто у себи својим дебелим, избразданим устима, тако је чудно изгледала, да нехотице повукох руку:

— Говори!

Она, не дижући очију, прелазећи хладним, црним прстом по моме длану, поче:

„Душа ти је широка, срце црно, те тешко оној која се у тебе загледа. Век ти шарен, пут далек, незнан и таман. Ако преживиш...“

Тргох руку.

— Иди и набери. На чисто бежећи скочих. Нешто оне речи, а нешто задах од дувана

помешан с тешким мирисом њена зноја и неопраности толико ме поплаши, да је писам смео ни да опоменем да много не бере грожђе. Одох до винье, наслоних се на њено стабло са испуцаном и савијеном кором. И како ми тешко паде, кад се загледах у све што беше преда мном. У долину, која беше пуна већ оголела дрвећа, чесму, друм, винограде и ону ледину с које се чак и овде чуо звон оваца, видео чобан где ногом наслоњен о колац нечијег гроба, огрнут исеченим војничким шињелом, свира у дудук. А свирка му оштра, монотона. С леве стране, на путу, који је био усечен, а из долине преко брда водио варошки, искрсну Митка Мераклија. Поче се пењати, готово трчећи. Задигао главу, пригрлио корпу грожђа што је напросно и коју ће сад продати у чаршији за ракију. Зато се ваљада толико и жури, подскакује, набија шајкачу на очи, испреже голе груди и пева. Чак до мене допире његов истрошен, али још топао глас и последње речи једне те исте песме му:

«А ја сам ти, Лено, болан, болан — преболан!»

А крцкање товара на друму све јаче. Већ се пеки, који су обрали винограде, враћају кући. Димови ватрâ које су почеле да се гасе вију се гушће, лелујају се, истежу и улазе у маглу, те се заједно с њом лелујају и расплињују по мокрој, црној, обраној земљи.

НУШКА

Већ у вече и које како. Забуните се, заборавите и заспите. Али кад вас поћу пробуди месечево сијање — а он баш упрО у лице — не знате да се једва дише. Гледате, гледате, па . . . Море, и земља је тамо друга! Лежите и пружате се слободно и поверљиво по њој као поред мајке.

Пукне ли лето, у кућу се не завирује. Сем што се износе или уносе спаваће хаљине и готови јело, остало све у дворишту, у башти. Не знате, како је то, кад се у вече попрска двориште, простру асуре, душеци и јоргани. Лежите, а мирише овлажена прашина. Месец сија, те се црне старе, зелене већ обрасле маховином ћерамиде на кућама. Чисто не смете да дахнете. Ако се накашљете, страх вас хвата, јер се само ваш кашаљ чује и ништа друго. Загњурите главу у јорган, удишете мирис скоро опрана чаршава, слушате како попац у огњишту из кујне цврчи, из баште како шушти лишће, како скачу по дрвећу и џбуновима још незаспале птице, до вас, у бунару. како капље

вода са овлажених каменова, а одозго из циганске махале једва допире зурла, која танко пишти и чује се далеко, далеко...

Данас била недеља, а мене једва отргли са свадбе. Комшија Трајко жени сина првенца. Кућа му одмах до наше. Мајка и отац отишли тамо на вечеру, а мене довели, да није сама Пушка, гошћа, коју је мати још у суботу у вече довела. Једно, да има ко кућу да очисти и ручак зготови, док мајка и отац иду у сватове, а друго да се и она, Пушка, тога дана проведе: да из наше баште преко зида гледа свадбу и оро што ће се играти целога дана. И Пушка је гледала цели дан. Покупила камење и трупове што је нашла по башти, наслонила их уза зид до висине, и попела се на њих, те гледала оро. Био је силан свет у игри. Чак сам и ја играо. Хватао се до најбољих момака. Они ме радо примали, не ради мене, већ ради ње, наше гошће, Пушке, чије је бело округло лице сијало преко зида испод грања и лишћа. А од целе ње видео се само горњи део прсију јој, која су се, наслоњена о зид, била уздигла, одапела, те по њима легле велике низе дуката и дубла.. И отуд је гледала овамо у оро, али тако гледала као да ни у кога не гледа. То је једило момке. Нарочито Младена, црвена, висока момка из њене махале, који је чак овамо дошао ради ње и уби се водећи коло и дајући бакшиша Циганима. И да јој, ваљда, покаже како је вољи, он, кад коло поведе, не пушта ни

једну девојку до себе, већ узме мене, њеног рођака . . . као да сам ја нешто она! А Нушка се на то само осмехне, превуче очима и — не гледа га! . . . Ето, зато су ме, кад је настала ноћ, силом са свадбе довели кући, затворили капију, а отац и мајка отишли на свадбу, а мене и Нушку оставили да спавамо. Зато сам и био љут на Нушку. Бацао срдито орахе и кестене што ми је давала. Чак нисам хтео ни да једем. Она је била полила двориште, прострла постељу и изнела у тепсији вечеру. Али ко ће да једе! Пред нама тепсија, вечера недирнута. Месец сија као растопљено олово. Сенке велике, мрке, таласају се и шире. Са свадбе, кроз нашу башту, допире мрка, жута светлост, испрекидана и изломљена од грања и лишћа док до нас допре. И они тамо на свадби вечерају. Чује се звек тањира, чаша, оканица и тихо, севдалијско свирање свирача. А више нас кроз обасјан ваздух клизи нешто топло, опија.

— Вечерај, Нушке!

Она узела хлеб, премеће га по прстима и гужва у куглице. Помера се с места, откончава час јелек, кошуљу, час разгрће и заноси косу за плећа.

— Врућина ми! говори, а глас јој кратак.

Гледам ја и чудим се. Није она таква. Знам, и пре кад је тако мајка доведе у госте, а она живи враг. После вечере скупи око себе девојке, па дођу и младе жене. Отац, као увек, повуче се у собу да рано спава. Само мајка с њима остане, а оне, пошто

добро притворе капију, запуше руке на њој, почну да играју и певају. Шта ти не раде! Облаче се у мушка одела, плаше једна другу, ваљају се по трави у сенкама од дрвећа по башти. А Нушка им коловођа. Кад само разастре црне косе, разузури се и обујми неку, а нарочито ону која се плаши од тмине и ноћне влаге, па се с њом вине у башту. Трчи тамо, витла се и пева песму: како „кумита булу граби, бежи с њом у планину на коњу, а була се нећка, грли га и муца: „Ах, џан'м, џан'м!“

— „Ах, џан'м, џан'м!“ Излети она из баште, остави ону с којом се витлала, па узме тепсију и ударајући по њој почне да се превија, тресе, игра. Косе јој шибају, образи горе, очи цакле, а она игра и пева.

— Шта ти је? питам је сада. Али она главе не диже. Као да не сме да ме погледа. Само се једнако раскопчава, хлади, заврће рукаве на кошуљи, и гледа некако чудно, меко. А месец, чисто трепти. Од нашег дворишта, где ми седимо, само се то сјаји, а остало све је у сенци од толиког дрвећа што је око нас и по баштама.

У том са свадбе свирачи засвираше брзо, ситно, ваљда на здравицу старојкову, и чуше се узвици . . .

— Ох! викну Нушка и диже се. Поче да се протеже. А са свадбе жагор већи. Одједном узе ме у наручја, пригрли целим рукама и понесе у башту. — Да гледамо, шапуташе носећи ме кроз башту.

И донесе ме до зида. Изабра најтамније место, у ћошку до јабуке. Мене метну на зид и окрену тамо, свадби, а она оста иза мене. Одупре се о стабло ногама, пзднже, наслони на зид, пригрли ме, и, тако сакривена иза мене, загледа се у двориште, свадбу: у оне столове до зида, људе око њих, старојка, свекра и остале званице који се, већ загрејани пићем, завалили, раскопчали минтане, бацили гуњеве и почели да кашљу, кркљају, тешко уздишу! Млада их и младожења служе. Само је један фењер, окачен о грану кајсијину, осветљавао озго.

На средн дворишта бунар, а око њега се сјаји разливена вода. Из куће сваког часа излазе послушници, доносе јела, котлове с вином. А до куће, испод стреје, између мушких у дворишту и женских у собама, сели Цигани. Сви у сенци. Свирају. Само за Шабана, шупељгиију, нема места. Изгурали га другови испред себе, на светлост. Он прекрстио ноге, погнуо се. Бели му се чалма, црни кошчато лице, а по белој шупељци у коју свира падају крупни му, црни и кошчати прсти. Свира он, а његов куси пас (кога смо ми, деца, увек јурили, јер нас је уједао кад год смо хтели да се приближимо његовом газди) чучнуо преда њ, дигао главу, загледао се у газду како овај свира и само предњим ногама мрда као по свирци. А сви свирају. Грнета гроће, ћемане клизи, дахире звони, а Шабан својом шупељком све њих води, извија, упада, прекида, сече,

те да човек још више побесни. И заиста. Ено старојко и још неколико њих устали. Држе се за столице; хтели би оро, али као да им је жао да прекидају песму, па само стоје, заносе се по свирци и рукама, по такту, одобравају:

— А, ха . . . Тако! О-о-о-о!

На кад старојко не може више да издржи, викну Шабану:

— Шабан, де ону, тешку. . .

Цигани им засвирале. Жене то једва дочекале и истрчале из куће, сада тобож само да гледају, а после ће се већ и оне ухватити у оро. А оро већ почело. Њих неколико издвојили се, извадили марамице, пешкире, и, погнути, пазећи да не погреше, почели да играју, али полако, тешко и силно.

— А, бре, Миле, душу да дâм, само да сам ја — ти! препаде ме и тиже од гледања загушљив глас испред мене. Погледах, а оно се издиже затурен фес на чело и указа ознојено и зажарено мрко лице Младеново. Пушка се иза мене још више саже, поникну и рукама ме поче јаче привлачити к себи, као да ме одбрани од њега. А он се једнако издизаше на прсте, да би могао поред мене да види њу. Али није могао. Само је у мом крилу видео њене беле, пуне руке, којима ме стегла и, онако поникнута, крила се иза мене. Он извади кесу с новцима и пружи ми динар:

— На да си купиш . . . . па мећући ми новац у недра пусти руку на њене руке и задржа их.

— Не узимај, не узимај! иза мене чух како ми Нушка престрављено шапуће.

Окренух се, а она се сагла чак до земље и погама клеца. Једва се држи. Осећам како у мом скуту отима, чупа своје руке од његове; али он не пушта. Свирачи свирају, оро се већ раширило и почело да допире чак овамо, до нас, а он никако да дигне руку с њених, и да се одвоји и оде.

Нушка се једва ослободи.

— Хајдемо!

И скиду ме са зида, узе, пригрли још јаче на груди и пође, али кријући се, по сенци, уза зид. ОдупрО сам се о њу. А она сва врела, ознојена. И ја сам ознојен од ње. Како сам је десном руком обгрлио око врата, прсти моје руке допираху чак до њених топлих, врелих јој уста. А недра јој топла, тврда. Чисто осећам како се неке грудвице растварају и крше у њеним недрима под мојим лактом. Чак ми и ноге горе од њене топлоте...

— Не слушај ти њега . . . Луд је он, луд! као да се правда говори ми она, заноси се и једва иде. А ја њега видим где се издигао, гледа, одупрО се рукама о зид, па чисто за нама што не прескочи. А она као да зна за то, па не сме да се окрене, само мене јаче грли и нија се, спотиче о најмањи шљунак. Заустављa је најмања гранчица и трзају је и плаше сенке и влага ноћна. Једва наиђе на баштенска врата. Као да се ослободи нечега кад се виде у нашем дворишту и кад седе на постељу . . . Поче да се таре руком по

челу, скупља косу, хлади... Оде до бунара, извади воде, поче да се умива, запљускује...

Освежи се, прибра. Очи јој сину̂ше, образи запламтели, а по њима улепљени прамени јој косе... А са свадбе једнако оро. Почеше пушке. Испрва тиха, дугачка и монотона песма, па после брзка, веселија... А шупељка ништи, те срце кида... Одједном се разлеже песма:

«Јоване, прво гледање...»

Пушка скочи. Није могла више. Дохвати тепсију и поче да игра. Никад то нећу заборавити. То беше нешто!

Знала је да нас нико не може видети, па је играла, вила се, цикала, и превртала као да јој је од тога Бог зна како слатко долазило. Растресла се, јелек разгрнут, кошуља отклоњена, те јој груди, као мрамор блеште; коса црна и влажна, шиба је и мрси се... Снага јој се крши и вије као змија. Само јој очи раширене, чудне, тамне, а опет тако светле... Песма и свирка са свадбе све јаче. А месечина се разастире и плива, плива... А она, прва песма отуда још траје:

«За мало ми се, туго, гледасмо!»

Пушка се изви натрашке. Коса јој додирну земљу, прса одскочише, рукави јој се завршише чак до рамена, падоше доле. А она, пресавијена, држећи тепсију, која блешташе од месечине, поче:

«Јоване, прво гледање!...»

У то се беше сва унела. Као да беше пала у неки занос, пита ли? Онако отворених уста као да је гутала све што долажаше са свадбе: и месечину, и ноћ, и све, све . . . Једва се тргне. Разгрну јорган, паде, узе ме у наручја, пригрли, привуче у скут и метну моју главу у недра.

— Спавај, спавај! умириваше ме и успављиваше, а сва се тресла, ваљда од свега овога што је око нас све силније и силније бивало. Тресла се она и сва мирисала, мирисала, тако мирисала!

НАШ БОЖИЋ

Море, какав сан? Недеља ево има како се не спава. Те Божић дошао до Скопља, сад је у Прешеву, па у Билачи, и све ближе и ближе к нама. На веригама осушени вранци већ се троше. Ципеле с „копчама“, минтан од јумбасме и шајкача од војничких шињела одавно су готови и чекају ме. Ено их где поређани једно до другог стоје на сандуку. Нарочито ципеле, — оне ми никако не дају мира. Жуте се, цакле, и мирише им ђон на ћириш. Чим оде мајка на пазар, затварам собу и облачим се у ново. Шетам по соби и загледам се, да видим какав ћу изгледати на Божић. А Божић! Ех! Није ово Божић. Ово је нешто што мирише на оман и сух босиљак више иконе! Сада ме и мајка већ не грди, ако штогод сломим, а камо ли да ме бије, јер „лошо“ је пред Божић. Чак ме друкше некако и гледа. Не као мајка, већ некако друкчије, понизно, као старијег од себе.

— Иди да „тргујеш“! шаље ме у чаршију да покупујем ситнице за кућу. Па, и не бројећи, даје ми новаца.

Одем. Враћам се. Завалио сам се од завежљаја и пакета што ми је дућанџија нагурао у крило и по појасу. Она ме чека на капији и одмах узима, да ми одлакша. Чак ми и кусур не тражи, већ ми га оставља да њиме звецкам по џеповима и хвалим се друговима. А она? Недељу дана како не седа да руча или вечера. Цела је кућа на њој. Нико воде да јој донесе, а камо ли што друго помогне. Растргла се од посла. Кукови јој изашли, шалваре се смакле, учкур отпасао. Сваког часа завезује бошчу, која јој после одмах пада, јер или узице олабаве, или попуцају од њена силна сагибања. Погрбавила се од старости, а иде, ради.

Засукала рукаве, руке јој умрљане, око ноктију јој кожа испуцала од силног прања. Нема кад да папуче или нануле обује, већ онако, у неким старим, искрпљеним чарапама иде и гаца по блату и мокроти, што је свуда по кући. На полици се сјаје сахани; уза зид прислоњене софре и тепсије, да се што пре оцеде, жуте се, и од њих цуре млазеви вреле воде, од које се још диже пара. Полица, врата, прагови и ћерчива прозорска, све је то орибано, влажно, жуто. Цела кућа мирише на чистину, влагу и опраност. Па и она сама, мајка, откуда ли јој толико снаге? Ради, а као да не послује. Не осећа умор. Већ једнако, истина не брзо, али полако, дурашно, клатећи се, и сва унесена у посао, ради од рана јутра до мркла мрака.

На поред тога мора и око мене да је. Да ми не дâ да се омрсим или од меса што пристављено крља у лонцима при огњишту или од колача што, тек извађени из пећи и покривени чаршавом, омекнули, тако леп, примамљив мирис шире по соби, где су склоњени.

— Немој, чедо, одбија ме благо, као бојећи се да ме не увреди. — Немој; нана је за тебе све то спремила. За кога другог?... Немој. Чекај Божић. Сутра ће. Ено, већ је дошô у Текију....

— Код кога у Текију, питам ја разрогачено, — да идем, да га видим? И потрчим.

— Не, не, заустављa ме. — Не мо'ш да га видиш. Доћи ће и код нас...

И заиста Божић долази, али како?

Нано моја слатка! Зора пуца, дан се дани. Прангија одјекује и потреса прозоре. Са улице допире опшар бâт нових ципела. Више моје главе, до јастука, поређане хаљине и преобука, од којих ме задахњује мирис на чистоту и ново. Испод иконе пуцкара кандило, мирис од тамјана собу пуни. А соба топла, орибана, меко намештена и утуткана... А ти си у кујни; кроза сан те чујем како послујеш, уносиш корито, бакрач топле воде. Онда долазиш к мени, откриваш ме, подвијаш твоје кошчате, смежуране руке пода ме и, онако голишава, угрејана спом, дижеш ме из постеље и узимаш у крило, љубећи ме међу очи:

— Ајде, сине, устани, Божић дошао.... Ајде, *домаћине* мој...

А при тој речи „домаћине“ осетим како ти набрана, топла уста задрхте и суза кане на мој врео образ.

Купаш ме. Сва се топиш у пуноћи и белини моје снаге. А звона звоне! Не звоне, него некако тихо, издалека, као свом снагом и на све стране брује, колебају се. Кандило пуцкара. Миришу опајани ћилими у соби и слама из асурâ. Са улице се разабиру већ гласови. Пробија модрина кроз прозоре и ломи се са светлошћу свеће у чираку. Облачиш ме. Али све је одело на мени велико. Ципеле, чакшире. Ја се љутим.

— Није, није.... Још ти је кратко. Та ти си ми велики. Ја, колики си?!...

И раширивши руке, онако клечећи, одмичеш се, да би ме боље видела колики сам. И да бих био већи, старији, опасујеш ми очев, свилен мор појас. Његов сахат мећеш ми у недра, вадиш ланац и распоређујеш га да ми лепше и истакнутије стоји. На мој мали фес мећеш китку, стару, очеву, од самога Филдишта, која ми до испод ушију допире. Опремиш ме. Дâш свећу, босиљак, мараницу. Чак до капије испраћаш ме, и једнако, са свију страна, загледаш ме и поправљаш одело на мени. Чак, и кад изађем на улицу, помешам се с друговима, ја видим твоју главу где вири из капије и гледа ме, прати...

Да је други празник, ја бих радије отишао на турско гробље, да гледам како пуне и пале прангије, него ли у цркву. Али сада,

на Божић, то ми ни на ум не пада. С рукама у џеповима, свећом о појасу, укочен у новим хаљинама и стегнут новом јаком кошуље идем, слушајући задовољно како ми лупарају нове ципеле и како шушти и крши се нова басма на минтану.

Чаршија закрчена. Из свих улица излазе и стичу се у њу. Нарочито старци. Увијени у дугим, постављеним колијама и погрбљени, иду полако. Из ципела им се помаљају ноге у белим чарапама. Око врата беле им се исплетене јаке, „колири“. А на главама им велике, топле шубаре. Сваки с обе стране води по неколико унучића, пази да се које не одвоји, изгуби, и уђуткује их кад се посвађају међу собом.

Још издалека замирише тамјан. Изнад цркве се лелуја круг светлости од свећа и пробија се крстовима кроз тамни кров. Чује се тиха песма. Очи ми се засене од млазева толиких воштаних свећа што их је око цркве припаљено. А она, црква, усред тих свећâ, које лижу њене камене зидове, онако широка и велика, јасно одудара од ведрине сванућа. Још с краја улице скидам капу, добро је угурам у недра, да ми је не би ко извукао, и палим свећу. Једва ако се прогурам до порте. Свуда свет, једно до другог, припивено, згушено, са свећом у руци, гологлаво и сваки час крстећи се, понавља молитве или песме што допиру из цркве. А унутра, у цркви, само се виде људске главе, између њих светлуцају пламени свећâ од којих се дим полако, ви-

југаво диже, стапа и губи међу сводовима. Спроћу се сјаји иконостас, по њему жмиркају запаљена кандила, а више свега, као звезде трепћу и продиру озго упаљене свеће око Распећа. На амвону, окренут леђима овамо, к нама, стоји ђакон са уздигнутом десном руком, главом упртом више двери и чита, — не, него пева на сав глас јектенија!... Светлост бледа, а из дубине, с певница, напизменце полази и диже се горе песма:

„Рождество твоје, Христе Боже наш!“ На једва ако се изгуби у јеци звона и прангија што једнако на пољу грувају, те се смрзнута и гола земља потреса.

* * *

Нафору никако да добијем од свештеника са амвона. Морам да се задовољим оном што је даје тутор с дискоса. Враћам се кући. Капија широм отворена. Двориште почишћено. Дрва под стрејом наслагана уза зид, дрвљаник бачен иза куће. Испод басамака избачено труње, крпе и остало што је било пре. Полица се цакли саханима, бели се дугачка а широка марама што покрива тестије пуне воде. Око огњишта кркћу лонци, а под врпњиком цврчи печење. Улазим у собу. Мајка ме тобож не види. Нешто спрема по рафовима и уређује шоље, зарфове и јабуке.

— Христос се роди!...

Она се окрене. Па кад ме види у фесу с кићанком очевом, у појасу, чисто не верујући да сам то ја, прилази ми.

— Ваистину се роди!... И као да би пре она моју руку пољубила, тако ми тешко пружа своју и целива ме у чело, очи, обрве и образе... Још би хтела, но ја се трзам. Пружам јој нафору и питам: да ли је ко долазио? Али да знате каквим је гласом питам! Гласом од кога она сва расте и понизно одговара:

— Кумашини, сине. Заустављах их, док ти дођеш, али немају кад. Ето оставили су ти „протокал“ [1] и много те поздравили... А ти си ми гладан? тргне се она. — А ја те... туго, туго, слатко моје дете!

И брзо ми износи делове од осушеног врапца, да од њега прво окусим, како бих целе године био лак, као што је врабац. Онда остало. Једем. Она једнако трчкара око мене, пази да не упрљам нове хаљине, и одмах скупља мрве, да се не би познало кад ко дође. А напољу је све мирно, тихо. Чују се свирачи из „горње чаршије“, што свирају у господским кућама. Улицом и ако прође ко, то жури, грабећи да сврши честитања, па да што пре руча. Ја једнако једем. Хоћу још. Али ми она не даје:

— Немој, доста је. Покварићеш ручак. А и доћи ће ко!

И онда склања јело од мене. Ја хоћу на улицу, али ми она не да, већ ми скида фес, поново очешља косу, мигнан при грлу разгрне, да ми се види нова кошуља, и оставља ме у соби:

[1] *Протокал* — поморанџа.

— Седи. Ко ће госте да дочека? Зашто си домаћин. Ја не могу. Видиш, имам работу у кујни, а нисам ни обучена...

Остајем ја. Шетам се крупним корацима по соби. А соба мирише. Топла је, чиста, сува. Кандило пуцкара. Тамјан се вије и шири полако, талласасто. Из кујне миришу јела. Гости долазе. Дочекујем их. Још с кујинског прага вичу:

— Христос се роди! И хоће мајци да пољу руци. А она се, тобож, трза, не даје, већ их упућује у собу к мени. Улазе они. Седају по миндерлуку с рукама на коленима, готови да одмах скоче и иду. Питају ме. Разгледају по соби, ма да знају како све у њој стоји. Није им ово првина. Ја се измакнем онако гологлав, разузурен, мало се испрсим, па им приносим дуван у таслици. Разговарамо, тј. причам о њиховој деци, мојим друговима, шта смо радили, куда смо ишли са санкама итд. Док, ето ти матере. Улази погнуто главом напред, тарући руке о бошчу.

— На како сте ми? Како на дома? пита их и уређује им изувене ципеле: окреће их тако, како би их они могли одмах, и не гледајући, да обују кад пођу. Затим прилази им, љуби се и повлачи опет у кујну, да скува кафу... Оставља мене, да ја — не да их дворим, већ само с њима онако, као сваки домаћин седим, разговарам. А она, не затварајући врата за собом, свакоме посебице доноси кафу у белим шољама. Па онда се, иза врата, до зида, или близу пећи, повуче,

стане с прекрштеним рукама на појасу и чека да узме шољу кад онај испије. А онога стид што га она тако стара двори, па надохват посрче кафу, извади из појаса лимун или поморанџу и оставља, одлази.

Она га испрати чак до капије. Ред је да га ја испратим, али она не да, јер зна да бих, чим бих изишао на капију и видео улицу — онај низ великих старих портâ, испуцане зидове, на неким местима срозане и поломљене цреповe, па још другове како се вуку по улици тамо амо, хвалећи се колачима и повцем што су добили, — одмах и ја отишао гамо, и онда с тешком муком да би ме она нашла и у другој махали, а камо ли у нашој.

Зато тада ни из собе не излазим. Не да се бојим ње, њене грдње, него тешко би ми падао тада онај њен плачљиви прекор лица, кад би ме где једва нашла, узела за руке не прекоревши ме, већ довела кући, чак и заклањајући ме, да ме не би ко спазио и видео како сам је саму оставио чак и данас, на овај „благ дан“. Тада она не би као сада, овако, сва срећна, поставила софру, метнула хлеб, со, запаљену свећу на среди и онда остало; донела у саханчићу јела из кујне, да се не би после морала дизати за време ручка.

И, пошто опере руке, оде до иконе, и скинувши шамију један једини пут у години, почне да чита молитву за „слатко јело“. Стојим и ја иза ње. Крстим се. Али не могу тако да метанишем као она, сагибам се јако

и брзо, падам коленима и одупрем се рукама и додирујем челом под. Соба се испуни мастим, јаким мирисом јела. Више нас полако и тамно гори кандило, осветљавајући парочито њу, њену проседу гологлаву главу и раздељени јој бели затиљак, а она шапуће:

— Господе, Христе, Свети Никола, чудотворче, славо моја! Погледај, Господе, смилуј се и помози. Благослови софру, хлеб твој, што га ти даде.... И пада коленима тако силно, да под одјекује, и чујем како јој зглобови пуцају.

Кад сврши, метне шамију и седа за софру, дахнувши слободно поштo још једном баци поглед по соби, као бојећи се да није што год још заборавила, што је требало учинити пре ручка. Ја јој, држећи чашу ракије на длану, онда прилазим руци, и, пудећи у исто време свој образ, честитам празник:

— Христос се роди, нано, и срећан дан!

— Ваистину и с тобом, чедо моје! Ове године мајка овако с тобом, а до године да Бог дâ да ми ти.... и загрцне се, те једва испије чашу.

Ручамо. Она се једнако диже и доноси јело из кујне. Од свачега ја морам прво, а она надохват, клечећи. И, кад се ја сит одмакнем, тек онда она седа и једе много, здраво.

После? — Мирно је, тихо. Чује се како мачка преде и кокош у кујни кљуном бије по тепсији и сахаџима тражећи мрве.

Све куће миришу на масно и силно. Јела мрена, јака, те сви лешкаре или спавају у собама око мангала или пећи, увијени у колијама, а жене с пребаченим бошчама на глави. Први је дан Божића, па не иде да човек одмах .. има кад, три су дана.

И заиста, ено, другог дана, једва ако је поноћ прешла, а по гдегде тек запишти зурла и допире који глас песме.

У јутру само попови ако одстоје службу, а ови остали само припале свећу и одмах излазе натрашке крстећи се много, брзо, ужурбано, као да одужују нешто. Из димњака по кућама почне да кља густ, тмоласт дим од печења, меса, кобасица. Цела улица замирише на ватру. Кроз капицике а по авлијама почну да промичу жене, зајапурене, носећи чаше, столице. Улицом по десет њих иду. Овлаш забациле колије, пипеле им добро необувене, јер их сваког часа скидају, очи им се закрвавиле и овлажиле. И већ почели, кога год сретну од деце и слугу, да шиљу по Фатиму, чувену, пркату Циганку с белим лицем, црним и округлим очима. Њу је после општина морала силом да уда, јер кад се с њом нађу, онда забораве и ручак, вечеру и ноћ. До зоре пију ракију, гите је и облажу новцем, своје жене бију и терају из куће ради ње). Учас се све променило. А и у ваздуху као да струји нека голицава раскошност и изобиље. Где год се окренете, свуда жагор, песма, свирка. Свирачи само шичу пред кућама, заједно с гомилом деце. Зурле пиште,

бубњеви бију, да се тресу прозори и гасе кандила.

Само код нас! Ех!... Одавно смо ручали и то већином јучерашња јела, што су нам остала. После ручка изишао сам на капију, да слушам свирку, песму и гледам где се луди Менко пијан ваља по улици, распасује и баца са себе одело. Кад се повратим у собу, мајку не могу да познам. Обукла се у стајаће руво, опрала главу, забрадила се лепо шамијом, те јој образи одскочили. Села до прозора и са завученим рукама у назухе гледа на улицу, наслоњена челом на окно. Ма да јој је лице смежурано, ипак јој сада дошло чисто, мирнољубиво, а око јагодица избила једра, топла румен. На њеном, истина старом, али јаком врату виде се где брекћу и трепте вене. У соби тек што се сталожила прашина од чишћења после ручка. На сандуку, у старом послужавнику стоје порељане чаше, до њих велика чепрња вина, а у кујни тестија такође пуна вина, у коју смо изручили из свих судова што у нам биле послале богатије комшије. И кафа је била скувана у лонцу, и мезе је било спремљено, све је било спремљено. Али узалуд кад никога нема да га угостимо и дочекамо. Што је долазило, то дошло изјутра, на ракију, као да нас штеде, јер знају да немамо, и зато су долазили у јутру на ракију, пошто се тада не заседа и не пије тако много. А ми не бисмо штедили. Како бих ја њих дворио, гостио, слушао их и, највише, појио, само да они нама дођу, да нас не штеде,

него да смо и ми као сви!.... Зато, ваљда, мајци игра тежак осмех, и очи је почеле да сврбе гледајући кроз капију на улицу, по којој свет врви, промиче испред наше широм отворене капије, а нико у њу не улази, те нам двориште и кућа пусти и тужни. А од свуда, са свију страна, по комшилуку песма, свирка, весеље. На чак се већ зашло и у пиће. Ено:

Јован Паламар засео насред куће. Избацио мангал и пећ — врућина му, поломио све чаше и привукао тенџеру и из ње пије. Госте не дочекује стојећи, већ они морају после да се краду и тако оду од њега. Риста бојаџија већ се побио и затворио у кућу. Сео на доксат, пуца из пушке, силом нагнао жену да му пева, а он из свег гласа грди и псује господу „стопарце". Из неких дворишта чује се како тутњи коло, звецкање дуката и дубла у низама, на грудима девојака... А од Стојана Дољовранчета допире писак деце, плач жене и његова вика. Тражи коња и сабљу, неку стару, велику, коју је за време ослобођења добавио од некуда. Затим ето ти њега на своме витком и бесном дорату, обучен у војничким, црвеним панталонама, са шајкачом на глави, празним ременником и псуканом сабљом. Улази на капије, ускаче с коњем у собе, гонећи испред себе свираче и Фатиму, која се, у белим, свиленим јелецима и шалварама, вије око њега, игра му, шапара пальцем дахире, певајући бесно, из свег гласа:

«Ја не жалим снагата моја!
— Жалим срмали јелек,
Жалим срмали јелек!»

— Овамо, бре! одједном се чу испред наше капије.

Мајка скочи. Суза јој се скотрља. На капији уђе заносећи се, са завађеном шубаром, наш ч'а-Јован, ортак и побратим покојног оца, а за њим, тискајући се, свирачи.

— Овамо, говори им он и показује на нашу кућу. — И у овој се кући песма поје.

За мајку не знам како је изашла преда њ у кућну, само мени знам да срце стаде.

— Ej, домаћине! виче ч'а-Јован пењући се.

— Ту смо, ту! одговара му мати, грцајући и трудећи се да се прибере.

— Христос се роди, домаћице! Камо, где је домаћин?...

— Ту је, ту је! показује на мене и пуди, чак и Цигане пропушта у собу. Улази ч'а-Јован; љубим га у руку, он, сагињући се, мене у чело, обухвативши целу моју главу у своје сухе, старе руке. И седа насред собе прекрстив ноге.

— Свири, бре! заповеда Циганима, који су се збили уза зид.

— Шта, газдо?

— Домаћин шта хоће! и показује главом на мене. Цигани гледају у мене пиљечкујући, а ја црвеним од забуне и среће. Мајка улази и у пролазу шапће: „Кажи: Бул мирише, бул се расцветао!“ Кажем ја то Циганима.

— А! аферим! Поскочи ч'а-Јован од задовољства, што сам му погодио баш ту, његову песму. — Де сад! То да свирите... И почне да им прича о нама, нашој кући, оцу, с којим је он јео со и хлеб, и толике године ортак био: како се код нас некад по три дана певало, веселило. А опет од Цигана нађе се неки, који је оца лично познавао, свирао му некад. Мајка, сирота, клецајући од среће, и њима, Циганима, даје, не из чаше, већ из стаклета, сву ракију, и пуди их, даје им меса, хлеба, а они што не поједу гурају у пазухе или појасеве.

— Злато, сестро слатка. Немој. Седи. зауставља је. — Има ко, и показује на мене. — Ето га, нека служи он. Видиш ли га колики нам је порастао. Седи ти, тако, до мене.

И помиче се, да јој начини место. Мајка седа, клекне, и пуди ч'а-Јована, а рука јој дрхти...

— Кусни, Јоване. Обиђи. Ја баш за тебе оставих. Фала ти што си нас се сетио, и не казује свој бол, не говори о себи, већем о мени. — Да му је отац жив, друкчије би сад било, а овако... Али хвала ти, хвала што си се бар ти сетио и дошо нам.

— Ја! викне ч'а-Јован увређено. — Зар ја да заборавим ову кућу?! Па, да би посведочио, окреће се и силно заповеда: Свири, бре!

И Цигани засвирају. Зашиште зурла, па мислим да се чује чак у Турско. Бубањ бије, стакло игра у ћерчивима, кандило прска и

с греда, озго, пада првоточина. На њу мрак с влагом. Ча-Јова пева завађеним, истрошеним, ситним гласом:

«Ђул мирише, ђул се расцветао!»

А мајка, са сузом која јој полако, полако мили низ образ, гледа ме где гологлав стојим између њих и свирача и дворим их са очевим сахатом на прсима, па као да ми вели:

— Божић, сине. Видиш ли?

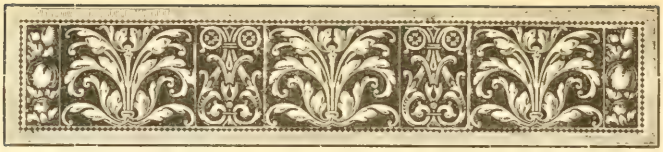

СТАРИ ДАНИ

Шта има сад тамо да видите? Ништа. Проста, мала варошица, окољена виноградима и брдима. Са удаљене станице довезете се кроз винограде. Од „баждарнице“ силазите широким, пространим улицама, које бивају све тешње и тешње, што се више улази у варош. Испрва куће пола сеоске, пола варошке. Напред куће, гомиле ђубрета, тек сада из коњушница избачена слама која се пуши, и дворишта пуна балеге и прљавих кокошака. То су већином куће досељеника из Турске. Даље већ почињу дућани, ковачнице, лончарнице, али највише механе. Онда, изривена калдрма, опале чесме, река, камени мост с турским натписом, пресушено корито, обала пуна врба, топола. Воденице које не раде, већ се у њима пече ракија. Опет куће. Час нове, све по плану, час старе, турске, и ради шора пресечене, те стоје као неке трупине. Штрче им и беле се пресеци њихових почађалих гредa. Скрените на десно, среска канцеларија. Пред улазом пстоварени сељаци, рањени и поубијани од Арнаута. Подаље од њих стоји лекар, Цицајар, угојен, обријан,

обучен по старој моди, са златним прстењем и ланцима, и, не сагињући се, штапом открива рањенике, прегледа их и пита танким гласом кроз нос:

— Сто цан'м, сто тој, а?

А сељаци јаучу, вију се и крвљу из рана шарају калдрму.

На више, изнад угнутих, старих кровова и башта, диже се велико, жуто здање, окружно начелство, у чијем дворишту по калдрми, обраслој травом, и испод багренова одскора посађених лешкаре у гомилама сељаци и чекају да их позову у „заседаније". На ниже и на више чаршија је. Дућани високи, уски. Час збијени, час растављени каквом запарложеном баштом, ограђеном тарабама, испод које се провлаче пси, те јуре коње или краве што по башти пасу.

Долазите у подне. Врућина. Нигде никога. Само су пуне касапнице и ћебабџинице, кроз чије се прозоре, улепљене парчадима меса, крвљу и убијеним мувама, ништа не види. Можда ћете видети пред „Касином" како лупа тобош, продајући за дугове ствари, које леже разбацане чак до насред чаршије. Тада ће из пекарнице испасти газда Јован с парчетом печене главе: шешир набио на очи, цигару држи у устима и, испршен, црвен, натучен снагом и опако мален, иде брзо, ситно. Пролази поред лицитације, добаци своју цену, понуди чиновника месом од печене главе и брзо се удаљава у свој дућан, тврдо уверен, да ће на њему остати лицитација. Или ћете можда

бити срећни да видите најбећег „газду“, како после ручка иде полако, погнут, великим, одмереним кораком. Једну руку подвукао испод капута на леђима, а другом се шиба прутићем по панталонама и звера, гледа на све стране, тражи камен, грудву креча, изваљен колац или коју трулу греду, да то понесе, одвуче и убаци у своја дворишта. И тако, скупљајући све што му падне шака, полако, поред зида оде некој својој кирајџики, подводачици, да види да ли му је довела што „ново“... И после, остало? Остале газде, богаташе што се обогатише од турске пљачке и зеленашлука?...

Али доста! Нашта ово? Све је ово тако сирово, масно! Нећу то... Старо, старо ми дајте! Оно што мирише на сух босиљак и што сада тако слатко пада. Пада и греје, греје срце. Ево:

Јесен дошла. Магла пада. Слана се већ с вечера хвата. Сутра је св. Арханђел Михаило, коме се не кува пшеница, јер је још жив. Слави мој теча Јован. Стара је то кућа. Поред куће држи механу. И сад пиће нигде боље, цена умерена. А код њега се не виде човек пијан. Прозор се никад не разби, а камо ли што друго. „А тако и треба, вели мој теча; није механа да се у њој банчи, ломи, већ човек да живи.“ И заиста, код њега је све смишљено, тихо и темељито. Поштен је и чист као огледало. Не говори много, не брза, не плете се. Природа јака, вера искрена, а душа

неокаљана и чиста као извор планински. Жена му, моја тетка, добра. Нема под небом жене мекшег срца. Заплачи само, па ето и ње где плаче и пружа ти, даје што има. Слатка моја тетка, с пуним округлим, благим лицем паметним и милим очима и устима увек на смех или на плач! Не беше просјака, Циганина, који, ако ништа не напроси, а он да не пође к њој, уверен да га код ње сваки чека чаша ракије, сир и ако је што преостало од ручка. Кажем: механа им за људе, а кућа за сиротињу. А пород им здрав, на очи кремен. Гледаш: око чисто, снага права и у сваком покрету кипти и пролева се здравље. Имали су четири сина и три кћери. Једна удата, друга умрла, а трећа још дете. Као што рекох, дошао св. Арханђел, а они славе. Још пред вече дошао најстарији им син код нас, донео „пангур“ ракије и јабуку, да нас позове на „славу“ и вечеру.

— Поздравио вас татко и мајка да довече, како мож' да мож', дођете на славу.

А ко сме да им не оде? На очи после да им не изиђе. А још кад мој отац не би отишао, не би се знала слава. Његова је песма била песма!... Још и сада старији људи, другови му, кад ме виде, одмах питају да ли и ја певам као он што је. Без њега се није могло ништа, а камо ли слава. Ако га посао задржи, по неколико момака шаљу за њ.

И пођемо. Магла пала, земља влажна, мрка, кљава. Још само снег што не пада. Напред иде шегрт, носи фењер, осветљава

нам пут. За њим мој отац, висок, у чоханој колији, погнуо се и придржава своју мајку, моју бабу, која гегуца и спотиче се, за њима ми с мајком. У наручју јој мој брат повијен, левом руком мене води, а ја у бошчици носим братове пелене. Чаршија пуна магле, испресецана укрштеним млазевима свећа из дућана или кућа. Само фењери на чесмама и механама чкиље и трну од магле. А магла пада, пада.. Осећа се чак по образима. Долазимо. Већ с капије виде се два фењера обешена на кућним вратима, да се види и зна где је слава. Велика соба осветљена. Кроз широке, с дрвеним решеткама прозоре виде се људске сенке. Слуге и слушкиње трчкарају, носе и износе. Тетка ми изишла чак пред кућу. Запрашена брашном, улепљена тестом, са засученим рукавима, сва срећна, грли се и љуби с мојом бабом, оцем, мајком...

— Туго, туго... Слатки моји, смрзли сте ми се? — И брзо од мајке узима повијеног ми брата, грли га, љуби и уноси у кућу. У кујни држи слуга свећу више главе и осветљава нам степенице по којима се пењемо. На собним вратима дочекује нас теча, гологлав једини пут у години отвара врата, уводи нас у ту велику собу из које запахује светлост, топлота и јара људска. Здраве се.

Софра пружена од краја на крај собе. Старији у чело, до њих старке, и тако редом, чак до краја, где су млађе жене, али оне ретко седе, већ су или у дечјој соби где умирују и успављују малу децу, или у кујни и тамо

помажу тетки. А софра застрта чаршафом, у челу велики колач, на њему три као на крст воштане свеће, чаша вина, а ниже њега по софри, на ниже, поређани цели хлебови, око њих чанци јабука, крушака, ораја и грожђе из „туршије“... Теча стоји гологлав. Послужује. Гости чисти, обријани, преко колена пребачен им убрус за руке Беле им се њихове нове кошуље, миришу им „стајаће“ хаљине на суве дуње из сандука; пећ бубњи, а светлост од четири свеће широка, пространа, помешана с тамљаном и димом дуванским. На поду хладан и влажан мрак... Течина мајка седи у челу; на њој кратко дубе, повезана је модром шамијом, те јој се благо, избраздано као смежурана дуња, лице сија. Бели јој се чиста кошуља са црним чипкама, лелуја бела марамица везана око врата, а њено благо, сад чисто засужено од радости око гледа, мотри пред ким је што нестало, на само се окрене спину, течи, и овај одмах већ зна шта треба. Она зачиње и разговор, пита... па чак је и мене пољубила у образ, кад јој пријох.. До ње моја баба, па друге старке, све једна до друге. Па чича-Тома, у жутим од шајка чакширама, с благим очима, белим, мало као подпадулим лицем, гласом облим и оштрим, више кроз нос; па чича-Масе, Пера, Арса, — сви остали. Све је то било своје, блиско, рођено... Један другога пецка, пуде се дуваном. Разговарају се, чекају попа да пресече колач.

Дође и поп. Сви стоје гологлави, он чита, кади, они метанишу, крсте се. Пресече се колач и онда настаје слава. Почну здравице. Чорба се по три пут поједе. Жене сав хлеб пред собом, штрикајући, поједу и засите се чекајући док дође здравица „за слатку вечеру“ и онда вечера. Дође и она. Вечерамо. Чује се како кашике звече и пуцају вилице. Пред сваким „сатлик“ вина. Чим се начне, одмах се допуњује. Сви ућуте. Само тетка, срећна, насмејана, онако исто засукана и улепљена тестом, улази.

— А, лале, дира је њен брат чича-Тома, ово ти је јело загорело!

— Туго, туго! препада се она. И ма да зна да то није истина, већ да се шале, ипак иде до свакога, пита га, пробира му из чанка најбоље и нуди га, куми да једе, окуси. А она? — Заситила се од готвења. И не може ништа. Сем, кад је сувише припуде, ако испије чашу ракије, наздравивши коме. Вечерају. Почињу да се разузурују, мантане да откопчавају, колије свлаче, појасе попуштају. А из кујне, где су девојке и младе жене, „невесте“, чује се кикотање, смех, угушена песма и звон дахира. Оне не могу да чекају. Дуга им вечера, а пре вечере да уђу овамо где су сви старији стид је. Чича-Масе одовуд их дира, смеје им се. Па, навлаш да оне чују, тужи се како „од девојака, а нарочито од младих жена (а он се скоро био оженио) не може човек рахат да вечера“. А оне опет отуда, из кујне од-

говарају му: како „они, мужи, не могу да се наједу и напију; сав им век у то.. "

— Е па што ћемо? извија се ч'а-Масе. — Кад нам неје век у целиваљу.

— О, о, што си па за целиваље, одговарају му и кикоћу се.

— Море, пуштајте их! Ко ће с њима да изађе на крај! повичу остали.

Отварају им врата, оне се нећкају. Гурају једна другу која ће прва. Док, а увек она, спанка Паса, жена чича-Масина, прва не уђе, па за њом остале. Улази она: глава јој погнута, око меко и мило, покрети топли, а на њој шушти „китајка" — антерија и свилени минтан.

— На здравље и слатка вам вечера! поздравља их и одлази на супротну страну, доле, у дно собе. Око ње се остале девојке и младе начетају, згуре, а она их све скупља, као да их штити, а овамо одговара мужима на њихова пецкања, доскаче свима, али тако мило, понизно. Кад је човек тако виту, плаву, нежну а разговорљиву види, ко би рекао да је она, кад су је Арнаути грабили, уз пут их ноћу заварала и овамо побегла. На чак, до наше границе преобучена у мушко одело, и пешке, преко планина, дошла! Ту је нашао Томча, који се баш тада врзао око границе као кријумчар, и превео је код њеног ујака, који је још пре био пребегао од зулума и овамо се доселио. Тај јој ујак био богат и није хтео да је да Томчи, који је превео, него моме чичи Манасији. А Томча

после зато чак му био и благодаран, што му је није лао, те се није оженио, није везао (као што говораше), већ и даље остао оно што је био. Сâм. Без игде икога. Само пије и лута по механама, бијући Циганке и друге механске жене. Примили га у општину. Ни кмет, ни полицаја, нешто средње. Њега нити бирају, нити га ко поставља. Зна се шта је он — ноћник, који обилази варош, хвата крijумчаре, бије пијане слуге и симиџије, кад их ухвати где играју „потапушку" на повац. Тако целу ноћ, а некад сврати и на весеља, славе, прошевине. Примају га сви радо. Нешто што га се боје, а нешто што су као више сигурни, кад је он као власт ту. А Паса, не знајући да је он њу просто, хтео да је узме, кад је превео, није се од њега устручавала, бојала, већ га је много пазила. На Ускрс, Божић, и онај дан кад ју је превео преко границе, као успомену, слала му је бошчалук, и где год би се с њиме нашла, она би се шалила слободно, умиљавала му се, тепала му као брату.

Вечера је при крају. Почеше опет здравице. Софра већ мокра од вина, умрљана од јела и пуна костију. Разговори живљи, бржи, испрекидани. А како да не? Кад ти од вина, и да га не пијеш, од мириса његова, дрикчије. Чича-Масе не може да седи. Диже се непрестано, иде код женских; оне га гурају, он им се намеће. Чича-Тома једнако зове тетку, своју сестру, да му седи до колена, наздрави му и запева... Тетку стид.

Моли друге госпође да је која одмени. Аја! — Није дан, неће. А она се слебива. Али кад је већ и свекрва замоли:

— Сетке, ћерко слатка, ти ми, ти прва запој, ти ми отвори славу!

Тетка свекрви не може да одрече, замери се, већ сажe главу. Клекну до свога брата чича-Томе, наслони се на његово колено и гледајући стидљиво у свој скут, чупкајући бошчу, запева мило, дрхтаво, из дубине.. Непрва као стидећи се, а после, кад почене да јој помажу, пусти глас и отпева целу песму.

— Жене, песму, бре! викну са чела софре стари чича-Арса, а мантан већ извукао из појаса и разголитио своје космате груди. Жене не могу. Још их стид.

— Ви прво као старији, па онда ми, одговарају му оне и већ се допаптавају коју ће песму певати. И заиста стари осветлаше образ. Мајка течина с мојом бабом и још неколико њих старица запеваше:

«Аџи-Гајка девојку удава».

Гласови дрхтави, слаби, узалуд се уздижу, не могу, већ тихо, једнострано иду, губе се у самим њима, а тако чудно, чудно утичу!

И као да пуче нешто. Поче песма. Девојке, жене... Њихови чисти, дрхтави, тонли гласови испунише собу. Не може се више. Забранише да се већ ложи. Изнесоше сатлике, чаше и сву „срчу“. Почеше из котличета да пију. Котличе се ређа. Пију, главе

им пропадају у котлиће, лактови им се тресу, грло пуца, а сузе им иду од силине. Ч'а-Масе узео чампаре, крши се као чочек, вије, пева и изваљује на скутове женâ. И слуге дошле у собу, стале иза пећи, до врата. Све се откравило, ослободило и само дахће од смеха, песме. Сташка Паса наслонила своје лице на руку, грло јој трепери, глас из отворених јој топлих уста иде право, меко, мило... Пева стару песму: како кад'и Стана у башту ишетала, изгубила срма-колан, у срећу јој млад калуђер, њега набедила за колан и куне га:

«Ако си зел срма-колан,
«Като колан да се вијеш.»

Калуђер се куне, моли је:

«Несам, Стано, жива била!
«Ако сам зел срма-колан,
«Като колан да се вијем,
«Око твоја снага!...»

Кликну мој отац:

«Што си, Лено, на големо?
«— Барем да си од колено?»

Прихвати Паса и све девојке са њом:

«Ако несам од колено,
«А ја имам црне очи,
«Црне очи, медна уста!»

— Лало, дајре! Туго! Не могу више: поче да виче ч'а-Масе и да се тресе, мрда, пружа руке преко софре за дахире.

Врата се отворише и уђе Томча.

Сви, чак и ја овамо, на крај собе, осетисмо хладноћу, коју он с поља собом унесе.

— Срећна слава, домаћини!

Скочише к њему, скинуше му сури шињел, поставише га за софром. Спаика Паса поче као увек око њега: да му даје јела, точи вино, заипткује га, пецка... Он нешто једе, нешто пе. Крупан, кошчат, црвен, а лице му јако чворновато, пуно убода, али здраво и чврсто као камен.

Нуде га једнако.

— Нека, нека... одбија он. Продужите ви. — Хма да вам писам ја на сметњи? тиже се он и поче да се диже да иде.

Не дадоше му ни да се макне, а камо ли да оде.

Паса га дирну, показујући главом на чаршију, механе:

— Иди, иди! Чека те тамо...

— Не, Пасо! Живв ми Господ, не! Такав ми посао! Прекиде је он тако искрено, да се Паса тиже и као покаја што га је толико дирнула. Али она опет окрете на шалу:

— Јест. Такав ти посао. Само да си по механама. Место овде, овако, да седиш, веселиш се, а ти тамо. Па и да се ожениш. — А да знаш какво сам ти девојче изабрала? И принесе му своје благо, зајапурено лице тако близу.

Он не може свој широк поглед да одвоји од њена лица. Гледа је, гледа, а поче брада да му игра.

Да би се као отргао од ње, он понесе руком по софри, дохвати котличе вина и поче пити. Пио је дуго, много. Не толико да је пио, колико је држао загњурено и сакривено своје лице у котлу.

Опет поче песма. Али не онако топло, поверљиво, већ некако суво, дуже. Изгледаше да више певају из милостѝње према Томчи, како не би опазио да он није за њих, и да зато они пред њим не могу онако као пре својски да се веселе. А и Томча је то као осећао. Једнако се намештао, руком или лактом, да нико не види, покривао је коју крпу на својим чакширама или минтану. Обазирао се уплашено, брзо прелетао преко њихових свилених минтана, белих кошуља, чистих чакшира. И сваки час је очекивао нешто, био на опрези, а у погледу његову и целом изразу лица осећало се: да он зна да их је прекинуо, да је упао, да није за њихово друштво и да треба да иде; и иће ће — али опет није могао да иде.

То као да и снашка Паса осети, и би јој тако жао на њих, што они Томчу тако цене. И, да би Томчи то као накнадила, брзо се диже, руком позва девојке; оне пођоше за њом, а она окрећући главу од осталих, као бојећи се да ови то не опазе, гледајући у таваницу, више себе, пође вратима и запева:

„Горо ле, горо зелена,
«Доста сам по те одија.»

И изиђе с девојкама у другу собу. Мој отац прихвати:

«Кумитске чете водија;
«Многе су мајке плакале!»

Томча, погнут, на изпенађење свију, упаде и продужи, више као за себе:

«Највише мајку Јована!
«Закла ју сина јединца.»

И тако из дубине, тупо, оштро, поче целу песму: како је, кад је заклао Јована, отац његова наганао да га пече. Отац га пекао и плакао:

«Јоване сине, Јоване!
«Ти си ми, синко, првенац!»

И мајка плакала:

«Јоване сине, Јоване!
«Ти си ми јагње ђурђевско!»

И сестра плакала:

«Јоване брате, Јоване!
«Ти си ми цвеће пролећно!»

Завршн. Сви ћуте. Чује се плач. Шамијом жене бришу очи.

— Ту ли нађе? одазва се мукло ч'а-Масе.

Врата се отворише, и спашка Паса, за њом девојке бурно уђоше, витлајући се, играјући, ударајући у дахире, обилазећи их, певајући им око глава. . Али спашка Паса! У јелеку, шал-

варама, разузурена. Ђерђелије и низе бисера трепте јој испод белог нежног грла... А цела снага јој се увија, увија тако дубоко. С погнутом главом, рукама више себе, обилазе играча. Не „чочек". Другу, тежу, топлију игру. Полако, као из далека, с неком слутњом и раскошном језом. За њом су пиле више као сенке, пратећи је у кораку, девојке. Играју лесу, али невешто, круто, нешто од стида што им се млада, тек набубрена тела показују, ма да су ту сви своји, а нешто и од велике пажње, којом прате игру њихове „снашке". Остали, изненађени, подигнути, са испруженим рукама и отвореним устима, гледају је жељно, прате... Али на устима им задржан крик, допадање... А све то због Томче, јер је он тај, због кога они не могу да искажу све што осећају. А снашка Паса се баш највише око њега вије, игра му: час као роб, погнуте главе, благодарно, до ниске земље; час мило, нежно, гануто, сестрински.

Томча се диже:

— Да идем! И, упињући се да стоји добро, чврсто, наслони се леђима о зид.

— Седи, седи, Томчо!... тек реда ради вичу остали, не окрећући главу к њему.

— Чаршија, механе... ко зна шта је тамо? за себе он говораше. И брзо, самога себе гонећи, изиђе без капе, пиљела, гологлав, али не на капију, у чаршију, већ низа куће.

Изиђох и ја за њим. Напољу свуда дубока, мртва ноћ. Из чаршије, са чесме пада вода. На студеном и мутном обзорју избио

месец и једва пробијајући кроз влажне облаке осветљава целу варош и околна брда неком мрко-гвозденом светлошћу.

А Томча на греди, што штрчи из кућна темеља, сео баш испод фењера. Гологлав, гледа у мутно небо, месец, и слуша из собе игру, песму, крике и весеље, које тек сада, када он изиђе, поче у свој својој сили. Сиашка Паса тамо једнако нева, а овамо Томча час устаје, час седа, хлади груди, брише зној... А кад убрише чело, он и косу понесе у прстима. Поче да савија цигару. Папир му се лепи, цепа, а дуван се просипа.

Одох у кујну, да му изнесем жар у машицама. Тамо, у кујни, из велике собе, песма, топлота, вино. Мужи почели да пију пушке, а девојке се ослободиле и саме певају. Изнесох Томчи напоље жар. А он још није савио цигару. Скут му и колена посути дуваном и развијеним цигарама.

— Ч'а-Томчо, хоћеш жара? ослових га.

Он се трже. Би му тако неугодно што сам ја ту и гледам га. И једва дочека ово моју понуду, и зграби с колена једну развијену цигару:

— Дај, чичин...

И поче да је пали, али невешто, гризући је, жвакући, трепћући очима, челом, целим лицем, од песме која долажаше из собе. У том сиашка Паса запева силно. Томчи сузе навреше, саже се, загрцну...

— Пух! хукну и сав дуван излете из цигаре, оста му само папир на уснама. Диже се.

— Миле... — а не може да говори — кажи, капу... шпиљел. момак нека .. донесе у механу... Не могу ја... Имам работу!.. — Не могу!

И оде, круто, тешко, газећи оштро.

Једва натерах момка да му капу и шпиљел однесе. Момак однесе. Пођох и ја за њим, али се вратих, уплашен од писке и ларме и Томчина сурова, од беса промукла гласа.

— Свири, бре! Затим су се чули пуцњи његове жиле и јауци, превијање од ударања, плачни гласови свирача, Циганака, Цигана, које гоњаше испред себе, и њихова молба:

— Аман, газдо! Хоћемо! Сад ћемо!! Затим уплашену, силну свирку.

Одох у спаваћу собу, у којој беху читави редови поспале деце, разбацаних ствари по сандуцима, тепсије пуне парчади хлеба уквашена вином и јелом. Брзо се згурих и легох. Кандило гори, око мене топло, из велике собе песма, весеље. По целој кући мастан мирис од јела и пића. Ја главу не смем да дигнем, покривам је, бојим се да погледам у прозор, да не видим хладну ноћ, ону мркогвоздену месечеву светлост или да не чујем Томчин страшан глас, како бије Цигане и испред Томче њихово шиштање и витлање по пустој, немој чаршији...

ОНИ

Чим сам ушао на капију, предусрете ме жена му Марика. Била је иза капије, код дрвљаника и цепала дрва. Како беше замахнула секиром, тако и стаде кад уђох. Кад ме опази, позна, ударише јој сузе и показујући ми на његову собу заплака се:

— Хоће Мита да нам умре!

— Е...?!

— Јест. Већ и крв пљује, поче ме уверавати.

Била је то његова жена. Млада, скоро доведена, још без кукова и прсију и у лицу не толико лепа, али у телу, стасу као да је још девојка.

— Иди! поче ме она упућивати. И „аба“ је тамо, код њега.

А „аба“ јој, свекрва, Митина мајка, и она ме спазила кроз прозор, па истрчала испред мене са завученим рукама у пазухе, у краткој кошуљи и неким новим шалварама. Али, ваљда и од многог бдења и ноћног седења, што се није пресвлачила, све је на њој било некако почађало, као уплеснивило се. Па и она је сама била потамнела и по њеном ситном смежураном лицу видело се много

блата, и то оног човечјег, старачког блата. Она није плакала, већ ме је преплашено гледала, као стрепећи да се не покајем и не вратим.

— Хоћеш код њега? питаше ме. — Лежи он. Болан је. Много нам је болан.

Почех и ја да тешим и пођох к њему. Али баш тада како ми дође неугодно виђење с њим! Како бих се вратио? Но помисао да иза мене иде она, мајка му, охрабрена, умирена што не верујем у ту Митину болест, јер, ето, идем к њему, не бојим га се, — то ме охрабри, те палећи се ућох к њему, у собу.

Он нас није ни опазио. Беше се нагао над мангал и замишљено шараше по пепелу.

Мати га, показујући на мене, брижно ослови:

— Мито, дош'о нам...

Он диже главу.

— Ја? Ти? тргне се и зарадова. И на његовом, не сувом већ подбулом лицу изби осмех, радост; али се то брзо изгуби. Обузе га стид. И као да се стиди што га затичем таквог, болесног, поче се мучити да се дигне, помакне, како би ми начинио места до себе. — Седи, седи, нудио ме је, мучећи се да устане.

Мајка му, да се не би он и даље мучио, претече га, брзо пресави испод мене јастук и понуди ме:

— Седи, синко, седи.

Спустих се на јастук. Као што рекох, он није лежао. Постеља иза њега беше дигнута у крај собе и покривена белим чаршавом. Седео је с прекрштеним ногама, потпуно обучен. Само бос, у новим, белим чарапама и огрнут неком старом, ваљада материном му, колијом. А остало — као да није болестан. Стегнут, опасан новим појасом, у новим чакширама, у такође новом и до грла закопчаном минтану из кога је вирила чиста, бела кошуља, те му његов мек, избољован врат нежно обавијала... Очишћан, обријан и обучен у том стајаћем оделу, изгледаше као да ће на причест, у цркву. Само су му ногавице на чакширама биле откопчане, јер су и ноге од блиске смрти већ почеле да му отичу.

— Па како си, шта радиш? питах га, тек само да што говоримо.

— Ништа. Седим! поче ми он одговарати, једнако онако стиђећи се.

— Седи! узе место њега мајка му. — Не излази. Нешто је болешљив. Сигурно нека „редњичина". А и ово време лошо, па... и поче главом, кроз прозоре, показивати на време.

Али, време је било чисто. Освојила пролет. Расцветале се кајсије, избила трава, дрвеће дошло мрко, мокро и набрекло — тек што не пукне и зазелени. А и у ваздуху се већ осећала нова топлота и свежина. Само овде код њих, у соби, било је хладно, загушљиво. Да ли што је било све претрпано? А и соба им није била она велика, гостин-

ска, већ друга, ова мала, у којој се ручава, вечерава, покривена старим, излизаним покровцем и масним јастуцима. У њој су сада преместили Миту из његове велике, гостинске собе, у којој је спавао са женом. Па пошто је она била пространа, велика и није могла да се загреје, то га отуда пренели у ову, а с њим и све унели, довукли целу кућу, како би било ту, на домаку, све око њега, да би му, чим што год затражи, одмах пружили. Ту је било чанака од понуда што су му доношене, а које је он био или само окусно или погледао па оставио. На преградама од прозора и рафовима било је пуно стаклића, чаша, лекова, ракије, устајалих вина. Истина све чисто, покривено, али ипак много, једно уз друго, претрпано, те се осећала она влага и устајалост собе која се не отвара, не ветри. Чак и отвори, пукотине око прозора и врата, — и то је било заптивено крпама, само да не би улазио свеж, нов ваздух, ветар, и од тога им он назебао. А мајка му, поред тога, још га је једнако утопљавала, заогртала, оптрчавала око њега. Час би му подметала јастуке, час покривала ноге, или навлачила ону колију којом га је била заогрнула.

Тако и сада. Ма да га је та колија добро, готово свег покривала по леђима, ипак му она прије и поче да му је навлачи. Мита је благо задржа:

— Нека, нано; боље ми је овако.

Али се она не заустави, већ му је чак и преко главе навуче, говорећи:

— Е, шта знаш, синко! Немој опет да назебеш. Али га брзо остави и појури вратима на која уђе снаха јој, Марика. — Марике, врата!... викну јој она и притрча, да их боље од ње затвори, — сто пута ти говорим за та врата!

Марика, зајапурена од рада, ништа јој не одговори, већ, пошто остави тестије с водом које беше унела, обрисе руке и руковавши се са мном поче по соби, око Мите, нешто да ради, растребљује: да исправља јастуке и намешта оне стаклиће, шоље по рафу, прозорима. Сви смо ћутали. Мајка му, пошто добро учврсти врата, опет седе спрећу Мите и поче да опако с трепетом, брижно гледа у њ, мотри шта му још треба, чиме још да га покрије, утопли. А Мита, оборене главе, једнако као стидећи се што је болестан, назећи на себе, на своје отечене ноге, да ли их је уљудно испружио, да се није што год откопчало, отпоче да се замишљено чисти по глави, косп, лицу, али се видело како у исто време прати и Марикине покрете по соби, чија млада снага, здравље, свежина од рада напољу, а нарочито витка јој половина, сад не знам зашто, тако чудно одудараше од свих нас, целе собе. И ја почех у њу да гледам. Убрзо опазих, како и свекрва јој остави Миту, па и она поче да је гледа. Сад и Мита диже главу и окрете се к њој. Одједном сви ми нехотице почесмо да је гледамо, пратимо њене покрете. Она

то опази. Би јој непријатно, те, збуњено, тобоже неким послом, изиђе у кујну.

У то се пред вратима чуше лаки, велики кораци. Мајка му ћути.

— Отац ти! рече она Мити и пође вратима да их отвори.

И, заиста, то му беше отац, ч'а-Јован. Уђе. Он још онаки исти, висок и озбиљан. Кад уђе, Мита поче да се мучи, како би устао пред оцем.

— Седи, седи. Ја тек онако дођох, задржа га он од даљег мучења, упињања, да му, као што је обичај, устане на ноге.

И да би заиста изгледало како је дошао тек „онако", послом, а не из страха, да њега види како му је, пошто се са мном рукова, одазва матер му у кујну и поче јој нешто наређивати.

Ја и Мита остасмо сами. Он беше опет оборио главу, заћутао и једнако се забављао оним неугодним, болесничким, пред смрт, чишћењем косе, лица. А и ја заћутах. И мене као да беше обузео онај страх, зебња, трепет од чега су сви по кући стрепили. Јер цела кућа, још од капије, од калдрме испод лозинака до каменог степеница, на горе, у кући широко предсобље, кујна, гостинска соба, са отвореним вратима, прозорима — све је изгледало некако свечано, чудно, укочено. А сами они: мајка му, отац, Марика као да су у дну душе осећали да ће им он скоро, брзо умрети, па су зато као без главе трчкарали по кући и, узневерени, преплашени,

све више и више око њега искупљали, чували га, те као да су тим својим непрекидним присуством, надгледањем хтели да га од некога отргну, задрже... А овамо и сами, не знајући зашто, једнако су чистили, спремали кућу као за неког госта. И то страшног, ужасног госта.

— Ех, бре Миле! изненада, одједном препаде ме Мита. Беше дигао главу и гледаше ме право, нетремице.

— Не бој се, Мито, ништа није!... почех да га тешим.

Али он као да се брзо покаја за ту своју малодушност и ућута. Опет обори главу и само што прошапта:

— Не бојим се ја. И стрепећи да ко од његових не напђе, показујући на врата, брзо додаде: — Не жалим себе, али они... А видиш какви су! Шта ће они после без мене?

У то му се мајка врати. Она, као увек кад је улазила к њему, преплашено, тако и сада, као да је слутила да је између нас нешто било, поче са страхом, упитно, час у мене час у њега да гледа. Мита то примети, погледа је, намршти се неугодно на то њено вечито као шпијунисање, трепет, страх. Она то осети, трже се, збуни и, да би то као загладила, отпоче да га нуди:

— Хоћеш, синко, што да једеш?

Он одрече.

— Хоћеш јабуке, крушке? Хоћеш пите мало? Сад је баш Марика умесила. Хоћеш мајка да ти грожђе...

— Ништа нећу! прекиде је он мало осорније, само да га не би и даље нудила, набрајала.

Али она продужи. Рећала му је све што год је знала. Мита јој више не одрицаше, само опет онако клонуло обори главу и заћута.

— Шта хоћеш мајка да ти дâ? упорно поче она опет.

— Ништа. Не једе ми се ништа! Чисто бранећи се од ње, одби је.

— Како ништа, синко? а у гласу јој се осети прекоран плач. — Узми, окуси нешто. Још откад ниси ништа окусио, а овамо тобоже хоћеш да оздравиш, да се излечиш?

Мита подиже главу, погледа је дубоко, уморно, једва држећи отворене очи и одговори:

— Чамовина ће ме излечити, — шалим се, шалим! прекиде одједном и тиже се кад виде како она хтеде да падне, па се, сва пребледела, леђима задржа за зид. — Ништа није. Шалим се, мајко, шалим, поче је храбрити и, да би је уверио, силом, болесно, поче да се смеши...

Она се једва освести, усправи са зида, и, прибирајући се, одахну:

— Ух, синко! Немој тако да се шалиш. — И, не могући да се више уздржи од суза, плача, изиђе из собе.

Устадох и ја да идем. Мита ме није заустављао, али ме је гледао болно, молећиво,

као очекујући да му обећам да ћу му опет доћи, обићи га. И ја му обећах. И то да ћу, неког дана у вече, на „седење“, доћи. Јер знам да сад сваке ноћи њима од родбине по неколико њих долазе, доносе понуде, седе код њега, разговарају га, чувају.

— Па добро, дођи, испрати ме он, обрадован мојим обећањем. — Ми целе ноћи седимо. Ја никако не спавам.

У кући мајка му и жена Марика заустављаху ме и мољаху да останем да ручам. Нисам могао. Одох. Али ме на капији сустиже мајка му. Трчала је за мном, а у исто време уплашено обзирала се, да је ко не спази како за мном трчи и заустаља ме, а нарочито се крила од собе у којој је био Мита, да је он не би спазио и видео како она тако за сваким, који њему дође у госте, да га походи, после трчи, досађује им.

— Спико! заустави ме. Је ли ти мој Мита што говорио?

— Не.

— Ох! поче она да ми се тужи. — Јест. Ништа он неће да каже. Само тако ћути. Па морам, спико, као што видиш, ето другога... А нама он ништа неће да каже. Ни „болан сам“, ни „ох“, ни „овде ме боли“, ни „ово ми се једе, пало ми на ум, дај ми, мајко...“ Ништа, ништа, спико! Само тако ћути. Срамује се од нас и ништа, ништа нама неће да каже. Те морам другога, кад му овако дође, да питам, молим, да ако њему

што није казао, потужио се, а он нама ништа неће да каже.

Испричах јој што сам знао. Казах како сам му обећао да ћу га још који пут обићи.

— Дођи, синко. Дођи, те ако бар теби што каже.

II.

А шта би имао да ми каже? И без њега ја сам знао. Знао сам још и за оца му, и за њу, матер му. Како је она била сирота, удовичка кћи. А отац му био из добре куће. Имао браћу. Али кад се загледао у њу, браћа му, цела кућа, не само што му нису давали да њу узме, него се чак као и подсмевали на ту његову љубав с њом, сиротом, удовичком кћери. Били су уверени да је неће узети, тј. нема с чиме да је узме. Јер она је била толико сирота, живела од наднице, да није имала ни најпотребније спреме, ни честитог рубља... А ваљда неће он њу баш тако, без игде ичега, готово голу да узме. Али он не само што је узео, венчао се с њом, него, као у инат браћи, кући, кад се одељио, и од свог тала, очевине, није хтео ништа да узме, него све браћи оставио, а он се дигô са женом и сишао овамо доле у „нове мале“, где је земља била јевтина. Отворио ту бакалницу и, мало по мало, сâм, једнако радећи, стекао кућу, виноград. Али ваљда као

разочаран тим сиромаштвом, тековином која је била тако спора, мучна, а и што се ту, у новој махали, морао да држи на висини, да се не покаже сиромах, због комшија који су били већином сироти, сељаци, скори досељеници; а и због браће, да му се не би светили, кад би чули како се он пати, мучи... и због тога ваљда био је повучен и увек озбиљан. И онако висок, широк, изгледао је још озбиљнији. Само је гледао свој посао. И мајка му је радила. Она је гледала кућу. Од њега, оца му, није више ништа тражила. Чак јој није било криво што је и према њој био озбиљан, хладан; још мање да је у тој његовој хладноћи гледала како је он престао да је воли, јер он је о својој љубави према њој дао доказа. Узео је за жену, и за њу је то било доста. Шта је имала више од њега да тражи! Већ био је сада на њу ред, да се она покаже, одужи му се. А мислила је да би му тиме: ако она, кућа што мање коштају, а опет да он у кући има све: добро јело, вино; ничим да није оскудан; да је од ње што више услужен, удворен, — олакшала, ублажила губитак имања, куће, чега се ње ради морао да одрече. И заиста она је то чинила. Никад она од њега није потражила да јој што купи, било хаљину, шамију. А још мање да му је кадгод новаца запскала, сем кад оде у цркву, на гробље, да мртве препоје, па јој треба за попа. Чак ни јело. Да није морала за њега да готови, за себе никад не би. Само би сува

хлеба јела. Чак кад би се могло ни хлеба не би. И колико пута, кад он не дође на ручак, она и не руча. Проведе онако, шврљајући, радећи по кући. А радила је много, неуморно, од јутра до мрака. И заиста, кућа им је за кратко време у свој махали била најлепша, најчистија и опет пуна свачега. Чим се уђе на капију калдрмисаном путањом, испод свода винових лоза, улазило се у кућу са чистим, каменим степеницама. Озго, из кујне светлела се полица са увек калајисаним, орибаним тепсијама, саханима. До полице била је уска кујна, испод ове велика, гостиска соба. Пространа, намештена и увек отворених врата и прозора. Спрохућ ове била је мала соба у којој су седели, спавали. Од те собе пружао се дрвен, сув доксат, кревет, по коме је свагда било гомилице купуса, црна лука. У угловима тавана висиле су китe, торбице, увезано у крпама семење од поврћа. Па чак и скупо семење, као од празилука, дувана. А све је то она сама, мајка му, садила, сушила, збирала. Цело двориште било је покривено виновом лозом, чардаклијама. Чак и више бунара. Ништа није остало што није било употребљено, засађено. Нарочито башта им. Она лети, као и цело двориште и све око куће, губила се у зеленилу. Све је било некако чисто, уређено, зелено. И тако они, отац му и мати: он увек озбиљан и само озбиљан, а она у вечитом раду, бризи, живели су лепо, тихо. Али не слободно, безбрижно, већ све као

у некој бризи, страху. Никад се они не проведоше, не развеселише. Кад славу славе, славе је лепо, отмено, не изостане ништа што је је обичај, али опет њихни гости не дочекају зору као на другим славама. Ако су они коме кумови, старојко, у вече би се дизали са софре пре поноћи, пре него што ће настати весеље, пијанка. Узалуд би их заустављали, молили, они би одлазили, изговарајући се увек једним истим:

„Нека, нека. Има кад“

А то њихово „има кад“ требало је да буде: кад још неколико њива и винограда купе, кад им он, син, Мита, нарасте, па ожене га, и он децу изроди, те се кућа разграна, учврсти... тада. А овако све су стрепили, као бојали се да се не пребаце, истроше, те оспромаше, изгубе и ово што су једва стекли. Нису се бојали за себе што ће оспромашити. Они су се већ навикли. Али да имају, те бар ако су се они мучили, он, син им, Мита после да се не мучи, пати. Све су се надали на Миту, чували за њега, да после с њим, и они сви заједно... А овамо, опет из великог страха, да не буде он као што треба, не поквари се, проневаљали (а баш тада је била почела младеж да се квари, иде по механама, пуши, пије), поступали су с њим као да им није ништа. Отац никад с њим да је проговорио, сем кад би имао шта да му заповеди. На и то је чинио преко матере.

Обично, у јутру, чим би се Мита дигао, и као увек пошао у дућан код оца, мајка би

му, испраћајући га, испоручила то што би му отац наредио да уради:

„Мито, поручио ти отац да то и то...“

И Мита би, без поговора, одмах ишао да то ради.

Па заједно нису с њим ни ручавали. Обично су ручавали отац му и мајка, али већином сâм отац, онда мати му, а после њих он, тобоже да једе што од њих остане, а овамо кришом, да он не види, сами су му пробирали и остављали што је најлепше. А с њима заједно би седао да једе кад је велики празник, Ускрс, Божић. И то само првог дана Мита би с њима сео за софру. После, он би дизао софру, купио мрве, поливао оца, мајку.

„Е, сад, иди!“ допустила би му мати.

А отац га и не гледа. Он, онако као увек, озбиљан, савија цигару, а Мита, ма да му је мати допустила, ипак не би одлазио, док оцу не принесе жар, да овај запали цигару, и тек онда би одлазио, и то натрашке, као ишчекујући да га, ако су заборавили, опет за што позову.

И кад је већ био велики, момак, одело су му једнако они сами наручивали. Истина, најбоље и најскупље, али не питајући га.

Али му нису давали много ни да ради, једнако мислећи да је он још мали, нејак, дете. Он код њих није имао ништа друго да ради до: или само код куће да седи, или да је у дућану, код оца, па, кад му се отац с ручка врати, дође кући на ручак; у вече да после оца легне, у јутру пре њега да

устане, оде и отвори дућан, попрска га, почисти, распреми и онда да испред дућана, стојећки, дочека оца. Ништа друго он није имао да ради. А кад празником оде у цркву, да целу службу тамо одстоји, чека да нафору узме, онда сву родбину да походи и врати се кући и одмах пресвуче у старо, свакидашње одело, да не би ново прљао, цепао.

Мајка му од радости, није могла да га се нагледа. Хвалила се по комшилуку како јој чак и судове пере, кућу чисти. А отац, ма да је био с њим задовољан, ипак није дао да он, Мита, на њему то опази, бојећи се да се тиме не ослободи и размази, поквари као остали његови другови.

А Мита је све то знао. Знао је зашто су они такви према њему, тобож строги, не дају му да види како га они воле, а знао је колико га воле. Како: кад мисле да је заспао, сваке ноћи долазе к њему, обилазе га и пазе да се не открије. И зато што је то знао, он се из све снаге упињао да им што више угоди. А знао је да ће им угодити само тако, ако буде што мирнији, стидљивији. Међутим, само је он знао колико је осећао и патио од тога. С колико је чежње, ватре, страсти мислио на женске, пиће, ашиковање! Нарочито су му тешко падали пролећа и јесени. Или, кад је каква свадба у комшилуку, а он као увек код куће. Тад и мајка му изиђе, оде тамо да гледа свадбу, а Мита, осећајући како долази и спушта се ноћ, слушајући са свадбе како грмета и дајре удара, узвике

својих другова, никот женски.... Тада он не би могао да издржи, већ би, као кријући се да га нико не спази, бежао од куће и одлазио неком Аритону, једином свом другу с ким се дружио. А од свих другова једино се тај Аритон оцу му и мајци свидео. И то зато што је тај Аритон, тада момак, сам, са села, ипак већ био свој човек, имао нешто, стекао. И чак им било мило његово дружење с њиховим Митом, јер су били уверени, да га он неће покварити. Тај је Аритон држао бакалницу на крај вароши, у махалама, далеко од чаршије. Тада би тамо Мита бежао, јер се од Аритона није стидео, јер су се њих двојица толико волели, друговали. А увек би, кад би он тако у вече отишао код Аритона, пошто се добро затворе у његов дућан да их нико не види, пили, пили целе ноћи. Тамо је Мита и заволео неку баштованову кћер, Мару, плаву, али развијену девојчицу. Аритон је то знао, али Мита није дао Аритону за ту његову љубав никоме да каже, а камо ли још родитељима му. Толико је био стидљив. Он је хтео да они, отац му и мајка, сами погоде коју он воли, и ту да му узму за жену. И мати му је, истина, за то дочула, сазнала, али се чинила томе невешта, и покаткад издалека наговештавала му, како му је већ отац изабрао другу, ову исту Марику, која је била из горње чаршије, одакле су и они дошли, а уз то је још у мираз доносила неколико винограда.

И, заиста Марику су му и узели. Мита, као што се и очекивало, ни речи није казао. Чак није дао да се ма шта примети. Само, отада је чешће одлазио Аритону и тамо остајао, и, као и пре сакривен, код Аритона дуже, више пио. И увек после такве потајне пијанке враћао би се кући, и бивао још мирнији, послушнији. Као да се није оженио и постао други, домаћин у кући. Никад речи, а камо ли што да не послуша, да не уради, а још мање одупре се оцу. Само једном. А то је било, кад му се та, баштованова кћи, удавала. Силом је он Аритона нагнао, да јој оду на свадбу. Купио јој и дар, скупу басму, и поручио: да од те басме не прави себи одело, већ кад добије дете, мушко, прво, да њему од тога начини „јорганче“, у коме ће да га носи. То је хтео, и хтео је још да јој оде на свадбу. Отишао је с Аритоном у вече. Дочекали су их. Чак је и она изишла, руковала се с њим. Мита није могао више. Ту, на свадби, пред свима, напио се. Бацао новац. Кад се у зору кући вратио, жену, Марику, на мртво је име избио, тукао је, тукао... И те ноћи комшије су чуле његова оца, где уздржавајући се, шиштећи од беса, грди га, псује; али чули су и њега и његов, тада први пут јак, силан глас, где му одговара, одупире се и плаче.

III.

Ма да Мити онда обећах да ћу га скоро походити, ипак за дуго му не одох. Нисам

могао. Не због њега, колико због њих, куће му: оца, матере му. Нарочито матере, онако забатањене, потамнеле а престрашене. Готово да изљуди од страха, јер осећа да му нема лека, да ће јој умрети, а опет једнако нуди га, бдије, а у исто време мора да надгледа кућу, како их смрт не би изненадила, затекла кућу непочишћену, неспремну.

А не само због матере му, него још и време је било незгодно. Баш тада почеше да бивају топлије, пролетње ноћи. Још зарана човек чисто као опијен једва чека да легне, као да жели да се што више, спавајући, надише и накупи ове пролетње топлоте и свежине. Но једне вечери одох. Пролазим улицом, па све мртво. Све капије затворене, а само њихова беше отворена. Уђох, и изненади ме светлост. Да није умр̏о? помислих. Али није. Били га у постељи изнели из собе насред кујне и пред њим отворили врата, како би ваљда могао да гледа не само двориште, улицу, већ и ноћ која беше топла, мирна, а и месечину која изгреваше и која се весело, поигравајући на млаком, пролетњем небу, дизаше и све осветљаваше. На прагу, до ногу Митиних, седела му је мати. Чело главе седео је на столици омален, црномањаст човек. То је ваљда био тај његов друг, Аритон. Марике није било. Сигурно је у кујни. И оца му није било. Он као увек, чинећи се томе невешт, ваљда је легао, тобож да спава.

Кад уђох, упитах чудећи се:

— Шта? Зар сте изишли?

— Ето, синко, једва дочека и поче да се тужи мати му. Говорим ја: назепшће. Али Аритон... и главом бацајући на њега кривицу, показа на Аритона.

Аритон се обрецну на њу.

— Шта: назепшће? Ништа му неће бити. Све ти...

— Па добро, ништа! одмах она, покорно и чисто обрадована што је на кривом путу и што од тога Мити њеном ништа неће бити, ућута се и опет поче да покрива Мити ноге.

Мита је био изнет заједно с постељом. И пошто није могао да седи, био је подупрт јастуцима.

— Дошо си? зарадова ми се он.

— Ето дођох.

— Ако. Седи, понуди ме.

Пошто сам се руковао с тим његовим другом, Аритоном, седох на столичицу спрећу Мите до зида. Кућу и све нас осветљавала је лампа, постављена на високој столици. Од ње, добро напуњене, заударао је проливен гас и вио се густ, чађав дим. Из оне мале собе, одакле су га изнели, бијла је устајалост, утопљеност, док је из велике собе, као увек отворене, овамо допирала свежина ноћи. Свуда је било тихо, мртво. Ноћ мека, млака. Из дворишта је долазио мирис на већ проклијалу траву, труло дрвеће у земљи, а такође и из баште, која је, сад прекопавана, спремљена за сађење, мирисала на свежу земљу... Ћутали су. Мајка му је

једнако утопљавала ноге, а Аритон је љутито неке јабуке што му је као понуде био донео. Мита није хтео да једе, али није ни одбијао. Као да из велике љубави према њему није могао да му одрекне, па би сваку кришку што би му је он понудио само обзинуо и остављао извињавајући му се:

— После ћу.

— Како после? Једи! некако сурово, али раздрагано, као старији брат млађега, нудио га је Аритон и силом га гонио да једе.

— Узми, синко, узми! додавала је радосно мати му.

— Ама, не могу! правдао се он. И то не матери већ Аритону, окрећући главу к њему и гледајући га мило и као молећи га да се због тога не љути на њега.

Опет заћуташе. Лампа, остављена иза врата, слабо нас је осветљавала, а није била ни потребна, јер беше изгрејала јака, чиста месечина, која нас је грејала право у лице. Мита је сваки час жељно извијао, издизао главу, да што боље гледа: на поље, у месечину, ноћ, али као да није могао. Сметала му је мати, која је испред њега седела до ногу његових.

— Нано, тргни се! поче да је моли Мита и још више да диже, извија главом.

— Зашто, синко? уплашено и увређено поче да му се одупире она.

— Па да гледам...

Аритон се досети како му она смета, и подвикну јој:

— Иди ти, иди спавај.

— Ама, не спава ми се! брањаше се она, а већ поче да се диже.

— Иди кад ти се каже! обрецну се на њу још строже Аритон.

Она се диже и оде у собу. Чудо, како су се Аритону сви покоравали, слушали га. Али могло се видети, да то они чине због тога, што мисле да ће тогод им он каже, заповеди им, да то њихов Мита хоће, да кроз њега он говори. Аритон је то знао, па је зато био слободан, осоран. Све их је као грдно, што га толико чувају, стрепе и тиме му слуте неко зло. А то је баш њима и годило, и зато су га слушали.

Чим остасмо сами, Аритон, обзирући се, поче нешто да тражи по својим појасима. Затим брзо извуче стакло с ракијом и поднесе Мити.

— Пиј! понуди га.

Мита, жељан, али бојећи се да га ко не спази, нарочито мајка, одби:

— Видеће ме.

— Море, пиј! и силом му Аритон метну грлић у уста.

Мита поче да пије, гута. Грло му је пуцало.

— Ох! одахну. Ракија га загреја, оснажи. Он се подиже, окрете и поче да гледа у Аритона мило, благодарно:

— Тоне мој... поче да му тепа.

— Пиј, де! прекиде га Аритон, смућен од тог његова миловања. — Пиј! нудио га је

мрачно и сурово. Мита поче, али мало. Само гутљај.

— Не могу више. И окрете се, загледа опет у ноћ, у месец који сад беше насред неба и исто онако весело поигравајући осветљаваше озго све, јасно треперећи.

У даљини, на другу, чуло се крцкање тешких рабацијских кола и јако отегнуто свирјукање. Мита се беше загледао, као занео. Бог зна где је био.

Аритон, бојећи се тог његовог заноса и хотећи да га тргне а у исто време и хотећи да му угоди, као погађајући шта он мисли, надне се над њега и, показујући на месечину, поче:

— Мито, знаш, овако исто. Панталеј... сабор... Мита се трже, окрете се њему и поче ишчекивати радознало.

Аритон настави:

— А ја и ти на коњима, низ реку. Испред нас кола, покривена, рабацијска, а у колима...

— Не то! уплаши се Мита и окрете од Аритона. Али се видело како би он волео да Аритон, и против његове молбе, и даље продужи, да прича вађда како је у тим колима била она, баштованова кћи, и са својим другарицама пошла на сабор, па су, тобож не знајући да они јашу иза њих, певале песму, и то баш његову песму.

— Па добро, нећу, пристаде Аритон.

И опет заћуташе, и то дуго. Мита, потресен и као љут на Аритона, окренут од њега, дисаше тешко, узбуђено. Одједном се окрете Аритону.

— Да ли зна да сам болан?

— Како да не! Зна! једва дочека Аритон. — Ето баш данас дошла код мене, да купи нешто. Чини ми се сб. И говорили смо о тебн. Чула да си болан, па пита да ли ти се што једе. И понуде ти послала. Зар ти нису дали?

— Не! жељно одговори Мита.

— Како да не? поче Аритон да се љути. — Марике! викну и окрете се кујни где је била Марика. Али место ње усплахирено испаде из собе мајка му.

— Шта, спнко? затрепта она препланено.

Аритон је стаде грдити:

— Шта ћеш ти? Ништа њему није. Спавај. Марику ја зовем.

— Ух! А ја нешто сањала! одахну она од страха и врати се охрабрена поново у собу.

У том из кујне изпђе Марика. Бпла је буновна. Од дремања очи су јој биле црвене, поднадуле.

— Камо те понуде? Што му нпси дала? поче Аритон на њу сурово.

— Какве понуде? одговори Марика тромо и некако зловољно.

— Такве понуде, поче Аритон још љуће. — Понуде што је мој чпрак донео: крушке.

— А, крушке . . . Ту су. Што тако не кажеш? поче некако Марика чудно, злурадо, тако да се по томе могло да види како она зна од кога су и чије су те понуде, и зато их крпје, не показује Мити.

— Донеси, пресече је он.

Марика се врати и донесе те крушке у лепом, белом чашку, покривеном још белим пешкиријем. Донесе их, откри, па као увређена седе до Мите и поче да мотри, гледа у њега, ишчекујући да ли ће он, и поред тога што види да она зна од кога су те понуде, ипак сметн пред њом да узме, једе их. Аритон узе, исече их, одабра једну крушку и поднесе Мити:

— На!

Мита испрва није хтео. Бораше се собом. Као да је осећао да ће, ако узме, увредити Марику, која је једнако у њега гледала. Али ваљда помисао да је то Марина рука справљала, и, кад је чула да је болестан, да је, шаљући му понуде, справљајући му их, можда, сигурно и плакала за њим, ваљда помисао на то учини те се он реши и рече:

— Дај! и на то жељно, халапљиво загризе крушку.

Марика скочи од Аритона. И, уздржавајући се да се не ода, брзо сиђе низ степенице, замаче иза куће стискајући очи палчевима.

Мита виде, примети, би му непријатно, извади из уста крушку, и као да га је за то Аритон паговорио поче да кори Аритона:

— Ниси требао.

— Шта? упита Аритон чинећи се свему невешт, и тобоже не знајући зашто је Марика онако скочила и отишла.

— Ништа, ништа, опет заћута Мита.

Убрзо устадох и ја. Опростих се и одох, оставивши их саме, да би се њих двојица до миле воље наразговарали и преседели ноћ.

IV.

После, у невреме, пре вечерње, огласи га звоно. Умре он, Мита. Убрзо, из комшилука и других махала, почеше испред наше капије, у гомилицама и у ново обучене и дубоко забрађене, да промичу жене и иду к њему, да му запале свећу и цвећем га оките, али највише нимширом. Ја писам хтео да идем. Знао сам да је тамо сада врева, писка. Знам: како су га мртвога окупали, у ново обукли, испружили, вилице му везали, а на уста му метнули зелен лист, да му не иде пена. Мајка му, Марика, и друге жене из родбине увиле су сад главе у дубоке, црне шамије, па, сустале од плача, час иду к њему у собу, час излазе у кујну, шврљају по дворишту тобоже неким послом, па се одједном тргну, уплаше, сете пита је и, као још не верујући да је он заиста мртав, појуре к њему, у собу, падају на њ, љубе га, плачу и паричу, паричу . . . Цела махала и део чаршије разлеже се од њихове писке и заневке. Пролазници сами себе питају и одговарају:

— Умр̀о?! Бог да га прости!

И, крстећи се, журно одлазе, да не слушају паричење. А оно се надалеко чује. Ево, ма да је његова махала трећа од моје, чујем га, већ чак и до мене допире.

Знам, сада мајка му, без шамије, рашчупана, пишти, и преплашена истрчи од њега мртвог из собе у кујну:

— Мито! И право, ничице, још с прага собњега лицем пада и распростире се по земљи. Само јој се темењача бели.

Жене, плачући, теше је, дижу и уносе у ону другу собу. А она, освешћујући се од тог пада, почне да им се одупире, моли их: »да је пусте, само још да му под главом јастук подметне; меко да му је...« и опет се онесвешћује, опет пада.

Долази му отац. На плач и нарицање Марикино, која истрчи преда њ, вели, умирава је:

— Ништа, ништа није . . . А вилице му се тресу, зуби цвокоћу.

И у велику собу, где он лежи мртав испружен, не улази к њему, већ иде у ону другу, малу собу, али кад тамо види да су ту унели њу, мајку му, он, не знајући шта да јој ради, како да је теши, враћа се, оставља је и почне да иде по кући, кући, не знајући где да се дене, једнако сам себи говорећи, као тешећи околне:

— Ништа, ништа није.

На одлази иза куће, али и тамо не може сам да остане: долазе по њега, теше га . . Онда он чак изван улице иде, у поље, у реку. И тамо, скривен, исто онако висок, озбиљан, шета се, иде од врбе до врбе, једнако понављајући оно:

— Ништа, ништа није.

— — — — — — — — — —
— — — — — — — — — —

У вече, ја и стриц одосмо код мртвог Мите, да, као што је обичај, седимо гамо и чувамо га. Одосмо. Мој стриц је ишао напред, слободно, обично, а ја сам све застајкивао, плашио се нечега. Бојао сам се да га видим. Бојао сам се његове матере, оца. Знао сам да неће моћи гледати ону њихову запевку и писку. И зато сам се плашио, застајкивао. Али кад дођосмо код њих, све је било мирно, чак и неосветљено. Само из велике, гостинске собе видело се како на средини собе свећа гори. То је сигурно била његова свећа, упаљена му више главе. Кад се испесмо у кујну, и то до врата, у мраку, напђосмо на оца му. Он се, како изгледаше, беше занео у неко опасивање. Ваљда се био распасао, па се сад стезао оним својим дугачким појасевима. На наше: добро вече, како сте?... само одговори:

— Ето . . . И опет настави да се увија и стеже појасевима.

Уђосмо унутра.

Мита насред собе. Испружен, мртав. Већ и покров пребачен преко њега, те му штрче на грудима скрштене руке и на ногама нове, сад из дућана узете, ципеле. У фесу, везаних вилица... Испод њега бели се чаршав. До главе му седела је мати и укочено, нѐмо гладила му је и исправљала праменове његове косе по челу, испод феса. Више главе му, у чинији пуној брашна, горела је једна велика свећа, са још пуно око ње малих свећа запаљених од оних што су дошли. А та

велика свећа онако високо, озго, осветљавала га мртвог, а нарочито лице му, главу, око које беше поређано цвећа, шимшира, и то вараклисног, те се варак цаклио и од њега је сад жуто, издужено, мало подбуло, његово мртво лице одударало још оштрије, блеђе. Око њега, до прозора, по миндерлуцима били су се поређали мушки, а доле, до врата, за дугачком софром, биле су женске, које су још вечерале.

Кад уђосмо, нико нас не предусрете, само се мушки помакоше и начинише нам места. И кад приђох да му више главе, као и остали, и ја свећу запалим, мајка му само се тиже, хукну:

— Мито! и опет, као да није ништа било, настави, запесе се, у оно памћење косе му по челу. Хтедох да га пољубим, али ме стриц задржа:

— Не љуби се сад! шану ми остраг; — још није очитан. Видиш да нема крст на грудима.

И заиста на прсима није било крста, већ само његове скрштене, мртве руке.

Седосмо међу остале. Сви ћуте. Нико не говори. Чак у мртвог Миту и не гледају. Људи, прејели, мењкоље се, отпасују се и памћентају. Жене још вечерају. Једу обично много и ужурбано. А више главе Митине гори она велика свећа, осветљава целу собу треперећи, прскајући, као да ће сваког часа угасити се и пасти на мртву Митину главу, која сад дошла већа, лепша, с облим челом, затвореним и јасно оцртаним очима и, услед сад везаних вилица, уздигнутим, приљубљеним

образима. Само онај зелени лист на устима ме чудно и неугодно дираше . . . А иначе ништа није било чега сам се ја толико плашио. Ни запевка, ни нарицање. Жене су јеле, мушки пушили и ћутали. Чуло се како Марика, такође повезана у дубоку, црну шамију, исплакана, али прибрана, пуди вином жене тихим гласом. Тамо из куће, у којој је једнако било мрачно и тихо, покаткад би допро који шушањ. То је сигурно долазило од његова оца, који је још био тамо, није долазио овамо, појављивао се, и ваљда се још стезао и увијао у оне своје појасеве.

— Бог да га прости! Где ли му је сада душа? упита једна млада, плава жена, дижући се са софре и тресући од себе из скута мрве.

— Ту је, одговори друга, стара, али крупна баба, која беше одавно вечерала и већ запалила цигару. — Ту му је душа. Три дана ће она бити ту, у кући, док се не опрости с оцем и с мајком . . .

Мајка му, кад чу да се о њој говори, трже се, погледа, па као да одједном дође к себи, увиде сву збиљу, скочи, паде на Миту, пригрли га и, наслонивши свој образ на његов, поче изнемогло, сипљиво да јеца:

— Мито, синко! Мито, синко . . . И, као да је нешто прекинула па сада наставља, поче да ређа: „Зашто, синко? Што нас остави, отиде? Што се бар не изболова ма да је годину дана лежао, те мајка да ми те изнегује, надгледа, понуди... да ми не идеш тако

неповређен, жељан?... Што, синко? Зашто тако брзо, „апанс'с“ оде, остави нас? . . Зашто, синко?“ И као да је он крив што је умр̏о, као да је он сâм хтео да умре, остави их, отиде од њих, и то као зато што му није било добро код њих, што га они нису много волели, чували, пазили . . . увређен тиме зато отишао од њих, умр̏о, оставио их . . . Тако она поче да ређа и, као против тога, поче да набраја његовања, примере њихове љубави према њему, једнако га грлећи и љубећи по челу, очима и чак устима и понављајући оно: „Мито, синко! Мито, синко! . . .“

Жене почеше да је теше, плачу, мушки да шмркћу, окрећу главе. У том и Марика, пошто је изнела софру и почистила, дође. И ваљда бојећи се да је после не би жене оговарале како га није жалила, клече до ногу Митиних, покри главу рукама и поче и она да нариче. Само она није смела њега, Миту, да оплакује, јер стид је да млада жена пред светом жали мужа, а нарочито да му набраја његове добре особине. Зато она плачући поче да нариче о некој својој сестри, која је била одавно умрла, а њему, мужу, Мити, да поручује, моли га: кад ту њену сестру тамо на ономе свету нађе, он, као старији, нек јој, да је чува, штити и да они тамо обоје и за њу траже, спремају места... Тако је Марика нарицала. Глас јој беше снажан, плач здрав, а нарицање тужно, од срца.

Сви ударише у плач. Све жене тада прибоше око мртвог и осветљеног Мите. Кле-

коње, забацише шамије, наслонише лица по његову телу и — одједном све, у глас, заплакаше! Соба, мртвац свеће које су трептале, гореле, — све као да се покрену, диже. Почеше да наричу. Свака своје мртве да помиње, именом да их зове, поручује им, оплакује их . . . Разлеже се јаук, запевка, нарицање! И све, чак и улица, испуни се, пренуши! Чини ми се од њихова плача цела ноћ заједно с њима, са осветљеним, мртвим Митом, као да се покрете, ускомеша, диже небу цвилећи за мртве... Мушки почеше да беже гунђајући:

— Жене, не плачите, жене!

А оне још у јачи, већи плач. Као да се надметаху.

Одједном све умуче изненада. Из кујне појави му се отац. Укочено дође и стаде више главе Митине. Гледа га, гледа, па хуку:

— Мито, синко, што бре ово с нама уради?

И, онако неочитаног, пољуби га у чело. Затим, још укоченије, али само сад пресамишен, гурајући песнице у слабине, изиђе и оде у ону другу, малу собу, да се тамо затвори.

Жене још јаче заплакаше.

Не могах ни ја више да издржим. Изиђох и, готово бежећи, одох, али не кући. . . . већ одох лутајући по махалама, по ноћи, која беше исто онако мрачна, топла, мирна, непокретљива. Само сад, да ли што беше превалила поноћ, из равнице, с Мораве, осећаше се како почиње да душе, долази, распиње се неки широк, влажан, неугодан ветар.

ПОКОЈНИКОВА ЖЕНА

I.

Толико му је већ излазила, а и сада излази на гроб, да га је као живога готово заборавила и памти га само по гробу. Дугачак му гроб. Више гроба штрчи му дрвен крст. До крста тестијица воде, у грло јој кита суха босиљка, а по дрвији тестије и боковима црне се капље воска накапалих од толико свећа које му је палила. И ако не свакога дана а оно сваке суботе и у очи празника, испочетка с мајком, а после, када јој дете порасло и ојачало, с дететом је излазила на гроб и клечала. Тада би на гробу увек била разгрнута бошча с теферичом, у којој би било понуда: пите, јабуке, грожђе и кришке печене бундеве (све оно што је он радо јео). Бошча би се белила, одударала од трошне, црне земље гроба у коју она никада није смела дубље да забоде прст, све бојећи се као да не напипа, додирне труло, човечје тело, јер толико је у томе гробу било покопано! Цела његова породица, једно преко другога, на

изменце и — напослетку, поврх свију, он, муж њен.

Око крста би упаљене свеће тихо горе. Лелујали би им се њихови лаки пламенови. Она, пошто чело гроба клекне, нагнула би се напред ка гробу, тако да јој глава, чело, додирује крст. Црна јој шамија, са отпуштеним крајевима са стране, сакрила би јој бело лице, а на руци завриву би се рукав од кошуље са црним ојама, те би јој се видела бела, румена кожа од руке. Плаче. Пуна јој се рамена тресу. Лице јој сакривено у шамији и угрејано, окупано крупним, сочним сузама, јасно нежно одударало би од црнине шамијине. Очи јој влажне, тамне. Истина с мало бора, али нарочито тада, када јој очи поцрвене и поднадују се од плача, и не виде се.

Па тај њен плач био је тако дубок, уздржаван, пун грцања....

Чим уђе на гробље, синчић, кога је дотле за руку водила, одмах оставља да за њом иде, а она као да потрчи гробу... И идући скида тепсију с главе, да би је што пре метла на гроб, после још брже одвеже шамију, забаци крајеве, те јој сине подбрадак, лице... И, чисто са страхом, уплашено, пошто пољуби крст, још ужурбаније пали му свеће, па, као да би се што пре свега тога отресла — не клекне, већ пада на гроб и зајеца:

— Леле, Мито!

Синчић јој, који, остављен, трчи за њом, не може да је стигне, и кад види како она пада, нестаје је код гроба, појури к њој:

— Немој, нано.... па, од страха што се она не обзире на њ. пада и он до ње на гроб и почне, гурајући се у њен скут, да плаче, јеца.

Она га и не гледа, кука, нариче. Као увек спомиње њега, покојника, мужа; ређа његове жеље. На када почне оно: на кога их је оставио.... што не спђе да их види и не погледа.... а нарочито да види дете, сина.... већ колики му је и какав је порастао....

Не зна се ко више плаче. Да ли она или дете. И тек када дете онако испод њена скута, још више уплашено што се она никако њему не окреће, почне на сав глас да рида, и кад би од његових крупних суза већ почела земља да се влажи и лепи по његовим обрашчићима, тек онда би се она освешћивала, трзала, дизала га готово онесвесло од плача, чистећи му земљу с обрашчића.

— Шта ја ти? кроз плач почела би као да га кори. Не гледај ти нану, чедо.... Зар зато што видиш да нана плаче, па и ти да плачеш. Не гледај ти нану. Друго је нана.. Немој. Лошо ће ми ти је... почела би да га утишава, пригрљава, меће себи у скут. Али тек тада спичић јој, у њеном крилу, ослобођен од страха, још више би се ражалио и продужавао да и даље јеца, плаче.

После се диже. И пошто од плача разузурено јој и попустило одело притегне, поново се забради шамијом, али сада дубље, да јој се виде од уплакана лице само очи и јабу-

чице, и кад од онога што му је изнела на гроб разда по комшијским гробовима, а највише просјацима, и кад напослетку још онако заједно са свећњем запали и кандило поред свеће, уреди, очисти му од траве и учврсти гроб — тек онда би се враћали, остављајући му гроб онако нем, дугачак.

Пошли би натраг кући. Она носи теписију на глави. Једном руком води дете, које, исплакано и умирено, сада весело поиграва око ње, а она још сва врела. Уплакано јој лице зажарило се, букнуло, а и цела јој снага као набрекла. Хаљине јој тесне. А осећа како јој се прса шире, отимају се из тесног колчета, излазе на поље, виде се... Зато од стида сагиње главу, намиче још више шамију, да јој се једва виде очи и уста, која још не могу да се умире од плача, већ јој дрхћу. А са гробља у варош води још и друм широк, прав, по коме врви свет. И због тога још уплашенија, све уза зид брзо иде. Али већ испред Итине касапнице мења ход. Чвршће стеже дете за руку, још више погиње главу и једва чека да што пре до те касапнице дође, назове Бога и прође је. Јер пред том, Итином, касапницом увек има по неколико њих мушких, где беспослени седе на ћепенцима, пуше, гледајући или свет што друмом пролази, или оне обешене череке меса и крваве дреке од касапнице, искићене бајатим цревима и џигерицама, што купују Цигани или крајња сиротиња. И чим она ту напође, јаче повуче к себи дете, још више се

скупи, смерно, уплашено. Људима око касапнице назове Бога према касапници. Али ако се ту деси и газда Ита, чим њу спази он одмах силази с ћепенка, обува изувене ципеле, издваја се, заустављa спичиња јој и зове га к себи, да га дарује. Она дете пусти и пошто одмакне, једнако окренута вароши, стане, чека. Дете оде до Ите, пољуби га у руку, а овај вади кесу, једва нађе марјаш и даје му. Па, ма да га нико од осталих не пита, он им казује чије је:

— Митино. Мита што лане умре. А оно му је домаћица, и показује на њу, па се опет окреће детету: — Милане, синко, доћи сутра, али рано, сабајле, те чича мало месца да ти да̂, да однесеш дома, а сад 'ајд иди, отпушта га гледајући у њу како она стоји и чека на дете. 'Ајд иди, вели гласно, да га чак и она чује. — Иди, да те нана ено не чека.

А она запста га једва чека: све се боји нечега, а нарочито оне ширине и пространости друма, света, људи што по њему иду. И чим осети како јој се спичиња враћа, хвата је за руку; она одмах продужава пут.

У том већ почне први мрак. Њиве почињу да се губе; варошке улице да бивају тешње и тамније. Она убрза. Преко скрханог моста Одинке улази у варош. Жури се. Али сада мало слободније иде по познатим улицама. Пролази поред капија, капцика, сиских кућица, дугачких ћерана... тек по која велика кућа, турска, с капцима и решеткама на прозорима... Сусреће слуге и децу

која носе месо, пиринач и друго што по њима шиљу из чаршије својим кућама мужеви, домаћини... Али када дође до чаршије и кад хоће да је пређе и уђе у своју улицу, опет мора да застане. Нарочито ако је субота, не може се од света — пазарлија — сељака, који се враћају својим селима. Неки пијани, на коњима, испречили се и заустављају свет, испијајући окапице, онако с коњима испред мејана. И после све то, тискајући се, одмиче с вревом, жагором и прашином. Она, док то, као нека навала, не прође, чека, па затим брзо пређе, готово претрчи чаршију, и уђе у своју улицу. И чим уђе у своју улицу, синчић је одмах оставља и појури испред ње кући.

Она, у својој улици сада као сасвим ослобођена, гледа како јој синчић весело трчи капији, на којој их већ као увек чека њена мајка, која свакад суботом и у очи сваког празника долази, да код ње преноћи.

— Дођосте ли? питала би је мати дижући се с прага од капије и брижљиво кријући бошчу, у којој би обично увила брашна и друго што јој је донела.

— Ето, дођосмо, одговарала би матери она и одмах се сагнуше, пружа јој кључ од катанца, пошто она од тепсије на глави не може да отвара капију.

Мајка би отворила и, једнако кријући ону бошчу, прва би ушла и журно отишла у кућу. И, као увек, одмах би тамо по кући почела нешто да распрема, ради, пали ватру, и то ужурбано, као од неког страха, и навлаш

лупарући, ударајући, да се чују одјеци, ударци, као да би тиме хтела да смањи онај нем, пуст изглед мале, чисте и високим зидовима ограђене куће.

А она би за мајком, спичићем последња уморно улазила, остављала би мајку да у кући послује, распрема и договара се са спичићем: шта ће за вечеру, а она би, исто онако уморно, сустало отишла у собу. И пошто скине са себе одело, разузури се, осети се ту, у соби, затворена, слободна, седа у соби, готово се изваљује, као одмарајући се од оног плача на гробу и страха што је претрпела идући сама путем...

У том би почеле и комшинке да јој долазе. Оне су само тада, када није сама, већ кад јој мати дође, долазиле к њој. Иначе не. Не што је нису волеле, већ нису могле, није био ред. Сама је. Мушке главе нема у кући, а она онако сама, удовица још млада и лепа. И зато није било у реду да јој ко долази, посећује је. Бојале су се да јој због тога, тих њиних посета, мешавине, не би какав рђав глас изишао, чуло се што „лошо“.

Али и сада, кад би оне дошле, она није излазила из собе; остављала мајку да се тамо с њима разговара. Навикла се већ, и тешко јој да се с њима састаје. Зна да оне, жалећи је и снебивајући се пред њом, не могу да буду онако слободне у разговору као с другим женама које имају мужеве, домаћине. Него пазиле би, као увек пред њом, шта ће да кажу, страхујући да је или чиме не увреде,

или не подсете на нешто што није за њу. И, увек би гледале да што пре оду од ње и оставе је саму, бојећи се да јој од њина присуства и разговора не буде тешко. И зато она сада није пред њих ни излазила. У кући с мајком оне су разговарале и после отишле. У то и ноћ беше пала. Мати јој уђе и ма да је знала да она неће, опет реда ради, упита је:

— Да запалимо свећу?

— Нека, одби је она. И мајка јој се врати у кућу, опет је остави саму. А она је баш то и волела. Истина да јој је било тешко, али опет лакше и блаже јој је било тако у тами.

И тако у соби лежећи непомично, раскомоћена, дишући тешко и уморно, слушајући вреву и жагор из комшијских дворишта и материно сутно, старачко пословање у кући, чекала би док буде готова вечера и док је мајка, пошто све унесе код ње у собу и постави софру, не позове:

— 'Ајде, да вечерамо!

И тада, пошто би јој мајка унела вечеру, она би се тек само подигла, и онда би вечерали. Она би или јела врло мало или никако. Али би морала да седи за софром и чека док мајка јој и синчић не вечерају, па после мајка јој, — као свагда кад би тако дошла, код ње да преноћи, увек осећајући се пред њом као крива за ту њену тешкоћу, јад, не смејући с њом да се разговара, — почела би са синчићем јој да се забавља, игра, док не би тако задремала и заспала. И

тек после њих она би легла. Не да спава, већ да као и пре и даље тако продужи да лежи.

Да тако лежи, да још више уморна од ноћне тишине, с потајним, али већ отупелим страхом, слуша како ноћ пролази, како јој мати све лакше и осетљивије спава, и чисто као да чека да јој се мати пробуди, чим зора почне, и као увек: одмах, као бежећи од ње, врати се натраг кући, оцу, браћи јој, и опет је остави саму. После опет, као до тада, она седи сама у кући и никуда не излази. Чак ни на капију. Једино, кад синчића пошље за што год у чаршију, само на капију сме за њим да промоли главу, али чим види да ко улицом иде, приближава јој се, одмах се сакрије, и онда иза капије чека кад ће јој се синчић вратити из чаршије. Врло ретко, понекад, каквим великим празником ако би јој дошао тај Ита. Он, једно што јој је био стари сват, сматрао се од мужевљеве, покојникове родбине, — јер ни њена родбина није смела да јој долази, бојећи се да тиме као не увреди покојника, што би му тим својим доласком „мешали се у његову кућу“, долазили, „узнемиравали га.“ Па и он, Ита, кад год би дошао, ма да га она није ни нудила, ни сам не би улазио унутра, у собу, већ би увек испред куће, на столичици, седео и улазећи навлаш за собом не би затварао капију, остављао би је отворену, да га може сваки видети. Не што је хтео, већ све ради ње, бојећи се за њу, а још више и од њене браће,

који су, ма да јој нису долазили, пити је, сем матере, помагали, нпак на њу бодро пазили. И тешко њој, ако би чули да она није као што треба: сама с дететом код куће, већ да излази, вија се... Јер ни они сами нису јој долазили, а камо ли други.

II.

А она, Аница, једино се по тој својој браћи и знала. Нико њу није звао њеним именом већ „сестра на Рибничини". Били су то напрасити људи, чувени као убојице. Још док су били у селу, и већ тамо још измалена бавили су се кријумчарењем, превођењем шверца преко границе. После оца силом нагнали да се из села преселе у варош (као да им је село било мало, тесно и овамо у вароши опет продужили су тај посао. Њихни посао: да често путују служећи трговцима као вође им, и да и даље, и сад у вароши, још више и опасније по живот, преносе шверц. Ретко су код куће били, нарочито ноћу, већ увек тако у „неким" пословима. А те њихове послове сви су знали, али нико није смео да им каже, тако су се они били некако од свих као издвојили, одмакли, постали сами. Чак и кад нису у послу, на путу, већ код куће, они, не као остала браћа: да седну заједно, било за софром, било онако на договор, разговор, већ сваки на своју страну. Сваки је ручао за себе, заповедао да му се једе да кад

се њему једе; сваки се од њих осећао силан, јак. Па и кад дуже остану код куће, одмах ма за шта посвађају се, па чак некад и потуку. А овамо према туђинцу, трећем, били су као једна душа. Тешко ономе ко се усуди да ма кога од њих дирне, увреди. Сви, као један, тада би дотрчали, напали на онога. Такви су они. Аничина браћа, били. На због њих ни кућа им, ма да је била велика, лепа, није могла да буде као што треба: лепо намештена, чиста, уређена, да свака ствар стоји на своме месту. Због њих није се могло. Кад коме што затреба: каква крпа, пешкир, суд, он што му прво до руку дође узме, не пита да ли је то за то, већ узима и, кад сврши посао, он га после баца и то ма где. И зато кућа им је изгледала као гола, празна. Нигде ништа. Тек у какав кут поњава, асура. Полица никад уређена. Око огњишта столичице за седење, неке позајмљене, неке бачене чак испод нађава. У трему, пред кућом, истоварен самар, до њега аша, узенгија; онамо опет узда бачена чак код бунара. Иза куће башта велика. На ни она од њихова гажења, довођења товара, коња, што су ноћу доводили и одводили, није могла да се одржи уређена, засађена.

Оца, који се, пошто је оставио село, био повукао сасвим, нису ни за шта питали. Остављали га самог. Само су мајци највише досађивали. Мајку и њу, Аницу, они нису ни разликовали. Сматрали су их као једнаке, називајући их „жене". И све су од њих гра-

жили, за све су им оне одговарале, биле криве. Нарочито мати, која, никако не смејући да им се одупре, већ увек ћутећи, гледала је да их свачим задовољи, само да би их се што пре као отресла, те да оду, не зна ју по кући, а овамо је једнако за њима уздисала стрепећи да им се што год не деси, јер су они сваког дана имали по какву свађу, задевицу... И тако с браћом њеном, сви они, цела њихова кућа, као издвајала се у махали, штрчала.

А онет су се они, браћа јој, нашли. Нарочито су гледали да им у кући што не оскудева. И њих, „жене“, мајку, сестру, одевали су. Особито њу, сестру, Аницу. Кројили су јој лепо, чак некад и скупо одело. Само су јенако мотрили на њих две. Не ради другог чега, већ једино из бојазни да оне, идући по комшилуку, мешајући се са осталим комшијским, варошким женама, не покажу се случајно као просте, као сељанке, ниже од осталих... и тиме да и саме њих не понизе. И заиста мати је имала живу муку с тим, не могући увек да се као што треба обуче, већ заборављајући се. И зато их они нису ни пуштали да се друже са осталим, комшијским женама, да им одлазе.

— Ја! шта ћете тамо? обрецали би се они увек на њих. — Не умете још људски ни да се обучете, а камо ли...

Нарочито су њој, Аници, забрањивали. Никад она, као остале њене другарице, није смела да изиђе на капију; још мање да оде

на какву игру, седење са осталим својим другама из махале. А шта би тек било да се упозна и с којим мушкарцем!.. Истина, да је много њих с браћом јој долазило, али све је то долазило као браћа јој: у мрак, наоружано и спремно за ноћ. Али њој они нису били ништа, нису били као остали варошани, мирни, обични. Једино тај Ита није био као они. А зато ваљда што се он тиме, шверцем, није ни бавио, већ је само долазио да преко браће јој купује шверцовану стоку за своју касапницу; он као да је био за њу нешто, али о томе она није смела да мисли, нити је опет зато имала кад. Сва је кућа била на њој. Мајка јој је радила само оне послове који су се овде, у вароши, као и тамо, у селу, исто тако радили, а све остало, што је требало друкчије да се ради, остављала је Аници. И Аница је све радила. И то још како! Ма да се није толико дружила и, што кажу, „мешала“, ипак је она и чишћење куће, и намештање соба, полице, и запрживање јела, све радила, намештала као нека из варошке, најстарије, богате куће. Све је она то умела. И да јој нису била таква браћа, од којих ништа није могло да остане као што треба, како би тек онда Аница умела да спреми, удеси кућу! Али што се од њих није могло, она није то своје знање, умење тако јако истицала, бојећи се да се она тиме не издвоји, као одскочи од браће, и тиме не замери им се.

И, ваљда од те плашње, стида, она је то своје умење од њих као крила, задржавала за себе, као чувајући га, знајући да треба да га тек онда покаже, развије, када и она буде као друге; а то је било: кад се уда, почне да води своју кућу, „домаћинлук“... кад као и све остале почне и она да иде у цркву, у посете, прима госте, с мужем иде на саборе, славе, седења... да буде оно што од сваке њене другарице бива, и што треба да буде. Али, што је најчудније, кад год је мислила о томе: све то увек као да се скупљало, врзло око тога Ите. Зато би она тада одмах, црвенећи, брзо престајала да мисли о томе. И, не осећајући се несрећном, као да то није њена ствар, још мање да то од ње зависи, већ да то само по себи мора доћи, мирно, сва предана послу, чекала је, управо не чекала, него је сваког дана радила оно што је било њено, т. ј. што је требало за тај дан да се уради кући. А за то, друго, остало, уверена је била, има кад: доћи ће.

И то је дошло. Ни она сама није знала како. Зна само како је једног празника с браћом јој и осталим гостима био и један проседа али оштра лица човек и обучен најукусније од свих. После два дана дошли су без тога човека други неки, и у соби с браћом јој дуго у ноћ пили. Мајка јој излазећи од њих из собе заплакала се, а њој тада браћа забранила да се, и ако се и до сад ретко вијала, отада више никако не вија, не пока-

зује на улици. Дакле, била је „пијена“, дана. И од тада је за Аницу настало спремање, ишивење, ткање ћилимова и остале прћије... Од тада је Ита престао да од браће јој купује шверцовану стоку, нити је долазио више... После за њега ништа није чула до само то, да је том човеку, за кога су је дали, Ита побратим; и кад је то дознала, чисто јој је одлакнуло, као да се ослободила неког страха, бојазни... Чак јој и било мило што се тако с њим лепо свршило, и што ће јој он од сад бити као брат, а не друго... А за тога човека, мужа, чула је да је из горње махале, дакле из најбољег дела вароши, да има кућу, да је терзија, али да не ради у дућану, већ у кући. И чула је да је, док је био млад, путовао, ишао на печалбу, после се вратио, два пута женио, али кажу, да су му обе жене умрле, и зато, кад је хтео и сада трећи пут да се жени, нису му отуда, из комшилука, дали девојку, већ му пудили или удовицу или коју слушкињу богаташку... А опет он, као у инат њима, дигао се, спшао овамо к њима, у доње махале, и запросио њу... А друго? Ништа није знала до саме свадбе, венчања.

Венчали су се. Свадба је била скромна, према мужу, удовцу, као свака удовачка свадба. Али опет је била боља. Истина не права свадба, велика, што траје четири дана, али ипак не опет и онаква, као кад удовац узима удовицу, па кад се пре службе, на јутрењу, венчају, и онда тихо, готово бе-

жећи, од стида да их не „гледа свет“, иду кући са оно мало ствари које су најнужније. Била је боља. А овде код Анице било је и свирача. И тај човек, муж јој, није хтео да се као остали удовци венча у стајаћем оделу, већ је начинио ново. Имала је и девера и свеће, поклона... Била је и игра, чак и „шарено оро“... Само што није било вечере, па као што је обичај да се после целе ноћи седи, није, а сутра испраћа старојко, кум... већ је само био ручак, а на њему њена и његова породица. И старији седели су за софром, млађи играли у дворишту са осталим светом. На капији, широм отвореној, збили се били пролазници и гледали; свирачи подвојени, једни унутра код софре, а други у дворишту, свирали су, а спрећу њих, уза зид, седеле су им Циганке с децом, уживајући у свирци мужева и чекајући да, кад се њима, мужевима што изнесе за јело, и оне прићу и једу заједно... Ашчика, засукана, с голим лактовима, гурала се, готовила тамо у кући; иза околних зидова вириле су жене, девојке и гледале овамо.. Коло је играло, гомила деце гурала се, вијала. И Аница је била у колу, на најлепшем месту, и с девером играла. Осећала је како сви у њу гледају; нарочито с доксата газда-Јовине куће, која се више њихове куће издизала на два спрата; отуда су је гледале прве, богате девојке, жене... И приметила је: како оне гледајући њу у исто време као с неким подсмехом траже и младожењу да гледају... Али и он је сад био као што

треба. Служио је тамо у соби госте и увек се склањао, био у страни. На и браћа јој била су према њој сад друкчија, и, као сад нешто вишу од себе, они су је пратили, угађали јој... А свирка је била мека, дан топао. Први пут она осети — осети да је лепа, млада... И, сва срећна, поче да дрхти, осећајући како оно што је чекала наилази, остварује се, лепо, добро...

У том почело вече.

Онако исто у игри, неосетно, тамно, меко, дан се измицао, а ноћ је долазила. Свет се помало разилазио. И кад се све разишло, она је ушла у кућу. Међутим, свирка из собе, где су седели браћа јој, Ита, била је јача. А тамо јој и муж био отишао, и на њено изненађење, не као младожења, да их двори, стоји у страни, већ као гост сео међу њих, чак у чело. После као да им тесно било у соби, те изишли у башту и тамо засели. А у кући остале само жене: ашчика, неке мужевљеве сестре и једна стара тетка му, која је сад замењивала свекрву. И Аница је, после пресвучена, изишла у башту, да их двори... Били су испод винове лозе, до собе. Браћа јој, Ита и сви већ су били полупијани. Завалили се. По столу исполивано вино, изглодане кости, растурен дуван. Свећа на среди стола осветљавала их је. И све се то Аници учини неугодно, највише што јој сви они, што јој њихово весеље не дође онако домаћинско, с неким редом, поштовањем: старији, млађи. На пр. да браћа јој према њеном

мужу изгледају као према своме зету, или обратно муж јој према браћи да је као према шурама. Не. Већ сви они изгледали су једнаки, равни, као нека ноћна браћа. То јој је било неугодно. Али је још више уздрхтала, кад је видела мужа. Тек сад га је први пут сасвим видела. У ноћи, спрам свеће, био је још оштрија, коштатија лица, са широким, упалим раменима. Само су му очи биле црне, врат дуг, јак и ваљда од скорог бријања виделе су се му јаче жиле. Био је намрштен, љут. То му се видело по његовим укоченим очима и уздигнутим, раширеним ноздрвама. Њој срце стаде. Помисли да се ваљда он љути на браћу јој, Шту и остале, што већ не иду, и оставе њих двоје саме. При тој помисли он јој дође још више љут, крут, те се она у страху поче јаче привијати око браће, Ите, који су услед свирке, свежине летње вечери и бледе, иза мрких облака, месечине чудно изгледали: говорили много, дрхтаво, час весело, час збуњено. У том јој најстарији брат запева. Био је пребацио руку, загрлио мужа јој, свог зета и говорио му, певајући и нудећи га да пије:

— Пиј, Мито... знаш, брате... прва радост, па сам ти... „Ој Мораво, моје село равно“, запева тако пространо, да се Аници учини да он сад први пут зато тако пространо, радосно, пева, што су се ње куртализали, удали је, зато што им је она до сад, као девојка, код куће, пречила, стајала на

путу, те им није било све равно, равно чак до Косова!

Ни сама не знајући зашто, готово побеже од њих, остави их и брзо се врати у кућу. Тамо је опет свуда био јак мирис од јела и проливена пића. Ушла је у собу. Било јој је хладно. Само су јој се слепоочњаче знојиле, а на усницама избила роса од њена врела даха. Једнако јој је било тесно, неугодно, тешко. Осећала се као да је са свију страна нешто опкољава, стешњава. А о њима, тамо, у башти, нарочито о мужу, није смела никако да мисли. А, међутим, отуда је долазило све већи жагор, песма и ноћ... У том је ушао код ње „браца" јој, Ита, певушећи песму, коју су сви на пољу певали.

— А што ти, снахо, бежиш? почео је Ита да се шали с њом, чинећи се пијан; — што си невесела? Ej, хej! баш сте ви срећни... Гледам њега па... — И онда сео до ње, али није гледао у њу, већ се био загледао напоље. Чинио се као да слуша песму и свирку која је отуда бивала све јача. Одједном се тргао, погледао је онако скамењену од страха, и са изразом заједања, у коме је било и неког горког саучешћа, почео да је дира, пецка, показујући на мужа јој:

— Скоро ће доћи...

— Ко? тргла се она.

— Та он! Побратим! Тај срећник. Срећан ли је он!

Она од страха једва дође.. до гласа:

— Како, брате, а зар ти...

И као дављеник, хватајући се за ту реч „брате“, трудила се да у ту реч метне, да̂ што више сестринске, само сестринске љубави.

То је Ита осетио, и то га је као освестило.

— Да, да, и ја! и дигао се. — Срећан сам! Што да не? Хоћеш да ти певам? Знаш да ћу ноћас, док ви..... ја ћу сву ноћ — ах, ноћас!

А опет то „ноћас“ било је.. Она се сети шта он мисли под тим „ноћас“. Крв јој јурну. Хтеде да устане, виче, али није могла. Једва се дигла и одмакла од Ите.

— Снајка, поче он, кајући се и не гледајући у њу. — Куда? Зар се бојиш?...

— Не, брате... тресла се она и муцала; — али, да идем. Чекају ме... траже...

Ита одједном стао пред њу. Вилице укочио, стиснуо, као да не да̂ да му зуби цвокоћу. И свом укоченом лицу силом је давао смејање. А осмех му био кратак, леден.

— Снахо... поче он, а глас му једва излазио... — Нећу вечерас да се враћам и видим с тобом. Ко зна шта после... само Бог срећу нека вам да̂.. велику, голему... Нарочито тебе. А њему, већ — и опет је показивао на поље, на мужа јој: — он је сада и онако срећан.

Пружио јој је руку, али није могао да крочи. Она, једва чинећи се невешта свему, опет бојажљиво, сестрински, запита га:

— Зашто, брате? Да није љут? И чинећи се да страхује да није чиме угошћен,

удворен и тиме наљућен, као молећи га за опроштај, извињење, пређе му, да га пољуби у руку.

Ита, и сам видећи тај њен бол — муку да се отргне, одржи, да му се покаже само као сестра, снајка, а не друго — и гледајући како се мучи од бола, само се извио и, даровав је, изашао!

Она га је несвесно одгледала. Чула је, како га заустављају, а он неће. Глас му сув. Чу како мужу јој у шали добаци: „Ти заустављаш, а овамо једва чекаш да останеш сам“... Затим узе свираче. Укочено пребаци колију, набн фес, да би изгледао што више пијан, нареди свирачима да му свирају и певају. Затим право, укочено, оде са свирачима који су му певали:

«Подухнуше саба-зорски ветрови»...

У том напољу већ је био јак мрак, дрвеће почело да шушти као маса, а она, како је била пала на сандук, тако и остала, док нису свећу унели и једва је пробудили, тргли од заноса.

III.

Како су после распремили и наместили постељу у соби, како је ашчика увела младожењу к њој — ништа не зна. Једва се сећа: кад јој је пукла и последња копча на јелеку, оголила јој се прса, снага, она

осетила додир мужевљева кошчата тела уза своје, да је, пошто је узалуд покушала да се извије из његова наручја, пала и, загњуривши лице у своје косе, трпећи, проплакала.

Даље? Ништа не зна до кад се у зору пробудила и скочила. До ње је био он, муж јој, а уста му полу отворена, али услед палих, замршених бркова, зуби му се нису видели. Згрчен, упалих рамена, са сувим, јаким рукама, косматим грудима, проседом косом, спавао је до ње. Она се тресла. Изгледао јој је тако, тако... Па још мрка зора која је бивала све јаснија, па онај мирис новога намештаја по соби, задах заврнуте лампе, а она полунага, с модрицама, изломљеним телом, а и он до ње, згурен, кошчат, уз њу, додирује је... осећа му дах... Скочила је. Клецајући навукла је минтан, бошчу и, спотичући се у кујни о разбацане судове које синоћ пијана ашчика није могла да уклони, изишла. Чула је како ашчика, пробуђена њеном лупом и спотицањем, прогунђа за њом:

— Ти ли си?

— Ја, ја. Ништа, тето! умирила је она ашчику и изишла.

И, кад се осетила сама у дворишту, сама у немој ноћи, она је бежећи чисто потрчала капији, али сетивши се да нема куда, не сме никуда, клонула је.

— Нане, нане, мори!! заплакала се.

— Нане, нане... грцала је тако стојећи укочено и цептећи од страха, да је било муж или ко из куће не види, не чује где плаче. И

зато је од страха длановима брисала сузе, стискала их на очи, као да не да̀ сузама више да излазе.

У том је почело да бива видније. Са свију страна почело да се расклања и разграђује. Око Анице, из башта̀, почеле тице, бубе да се дижу, шуште, мичу. Кроз свеж, оштар ваздух, почео жагор, кретање... дан се белио. У том с краја махале, из неке механе допрли звуци свирке и песме. Она се још више охладила, премрзла од страха. Знала је — сигурна је била, да је то тамо Ита. И као да је тамо код њега, чисто га поче гледати како излази из кафане. Иде; ноге га не држе. Свирачи већ не могу да му свирају. Он иде, не спотура се, само се укочено заноси, набија јаче фес — или га баци. Заповеда Циганину да му га донесе. Циганин донесе, а он вади банку и њоме китн Циганина.

— Свирај... Не знаш ти, али ипак свирај... Де, ону... „Подухнуше“.

И као да чу како неиспавани, промукли гласови Цигана запеваше уз крештаву свирку.

А он се, Ита, завађује. Колија му дотиче земљу.

— Да, да ту... ту свирај... „Развише ружу ветрови“... јест... да... и она се ноћас развила, ноћас...

А Аница осећа да се то на њу односи, нита он тиме мисли, како под оним „ноћас развила“ мисли на њеног мужа, на њену

прву ноћ. И она, овамо у башти, од страха, почела да скупља на себи одело, као крије прса, себе, да се не види нипита од ње, а још мање да је истина то да се она ноћас „развила, развила“...

Али од свега у ствари није било ништа. Песма и свирка што су се чуле у крај махале брзо су умукнуле. А ко зна ко је тамо у механи био... Ништа није било од свега. Само је дан све јаче освајао, белио се. По улици почеле да шкрипе капије, а из чаршије се чуло отварање дућана, скидање бепенака. А то је њу освестило. Истина тешко, убијено, но ипак прибрано, и са угушеним плачем, болом вратила се, нашла метлу, па, као да није ништа било, већ као свака млада домаћица почела да чисти двориште, трудећи се да се умири, да не грца, да се прибере. У том у велико свануло и она је први пут добро видела и разгледала све, нарочито сад своју, нову кућу. Кућа је била мала, сниска. Око куће била је пространа башта. Башта је била лепо уређена са чистим, засађеним алејама. До капије био је амбар, кош, а отуда, од капије до куће, водила је калдрмисана путања, која се белила, и онај део куће који је био до баште, с лица, и у коме је била соба у којој су спавали. Тај предњи део куће био је окречен, а остало не. Но ипак све, цела кућа, башта, калдрма, изгледало је истина мало, али чисто, уређено, као ново. Само околни зидови били су велики, као стари. А и до капије, више бунара, био је велики, стари орах. И он, онако

разгранат, пола сув, озго шпрећи гране изгледао је као да целу кућу, башту, све под собом покрива, држи.

То је све било, друго ништа. Доцније је Аница и мужа познала. Као што га је први пут видела: коштчат, али већ оронуо. Само једино они његови црни бркови што су му били пуни и одударали од његова сува, оштра лика. Али зато ипак био је чист, уредан, тачан, а некако чудноват. Изгледао је као човек који је много живео, уживао, па засићен а и разочаран повукао се. Изгледао је и био увек миран, тих. А овамо учас, ма за шта, плануо би и био готов на све. И, као да није никога уважавао, ценио, а најмање њу, своју жену, Аницу. Као да му она није била жена, велика, одрасла, већ као да је дете, ништа не зна, нити опет има каквог изгледа да ће моћи штогод знати, бити од ње штогод, тако је с њом поступао... За све је морала њега да пита. Чак и у готовљењу јела, и ту се он разумевао, и није јој давао да готови онако како она зна. У кући, од намештаја, посуђа, ногице није смела да дира, намешта друкчије, морало је да остане онако, како је она затекла, како је било и пре намештено, док није она дошла.

— Ништа немој да ми дираш! А што не знаш, питај. Сама ништа не смеш, била му је то прва реч њој. Из почетка њој је то било тешко. Мислила је да због тога не сме да дира, што је то тако наместила нека од његових првих жена, па сад из љу-

бави према њој, као успомену, не дâ да се то дира, квари; али је после дознала да је такав био и према пређашњим женама. И кад види шта је, како је све то: муж, кућа... она се умирила, навикла. Истина с муком, тешко, али ипак навикла се. Кад већ није било све онако како је замишљала, надала се, па као у накнаду за то, гледала је да бар она, кућа, муж, све буде као што треба. А нарочито да одевањем за имала је лепа, скупа одела од његових првих жена, држањем, намештањем, чишћењем куће није постидна од богатијих жена, којих је толико било у махали, комшилуку. У томе је налазила као неку утеху. И заиста, толико је радила, чистила, намештала, трудила се да угоди мужу. Све до ситнице угађала му, не из љубави, већ више као од страха да нема за шта да је грди, говори јој, приближује јој се и тиме не подсећа на оно. Толико је била вредна, готово лудо, сва унесена у посао, спремање, да је и њему, мужу, већ било више него што треба.

— Де, де... заустављао би је, неугодно се трзао гледајући је како од јутра до дубоко у ноћ ради и само о томе послу мисли. Неугодно му је било, јер као да је осећао да се она зато силом уноси у посао, да би се тиме занела, као отресла, одвојила од нечега другог...

А оно? Оно бежање прве ноћи, плакање у ноћи, — никад. Никад више она не заплака... Није о томе мислила. А да не би

мислила о томе, зато се толико и уносила у посао... Покаткад, али веома ретко, почело би да код ње оно као долази, јавља се, почела би да јој прса играју, образи, уста сврбе... Она би тада, кривећи та своја прса, образе, сва зајапурена, очајно шапутала:

— Ох, пусто остало!

IV.

После годину дана умре јој муж. То је још више уплашило. Од страха није знала за себе. Испочетка није га толико, од срца, жалила. Али што је осећала да га искрено не жали, сматрајући се за то као крива, као кажњавајући себе за то, она је више, управо од тада само плакала. На погребу, седмодневници, четрдесетници и погодишњици једва су је повраћали од плача и заноса у који је падала.

Оно њено „леле, Мито!“ ко зна зашто је било. Да ли је тај плач био за њега или за њу, саму себе.

И кад се после отресла страха од његове смрти, мало прибрала, сва се одала томе плачу и одлажењу му на гроб и у томе, за све што је било, за све што је претрпела, као да је налазила за себе одушке. Једва је чекала да дође субота, какав празник и да му изиђе на гроб, изнесе за душу, и сита, до миле воље, да се наплаче.

Целе је недеље била мирна. Онако сама, с дететом, целог дана, пошто јој нико није долазио, као затворена седела би, чистећи башту, кућу.

Нарочито кућу, коју је сада још пажљивије чистила, ништа није кварила од прећашњег реда, бојећи се и стрепећи да се не осети и не види да је то зато што сада њега, мужа, нема, па она ради шта хоће. Слободна је... И тако мирно, тешко, чак и са задовољством целе би недеље радила, седела код куће. Али још уочи суботе она осети страх, немир, а и жудњу. Једва чека. Готово не зна ни како умеси, спреми за гроб. Док јој је дете било мало, те је мајка ишла с њом на гроб, она ју је од нестрпљења увек чекала на капији, а после, кад је с дететом ишла, само што дете обуче, она се брзо спреми, повеже, одмах излази из куће и полази на гроб. Од страха не зна ни како пређе чаршију, улице и уђе на гробље. Само зна, да кад уђе на гробље и осети иза себе зид, капију гробљанску, чисто јој лакше, а још више јој одлакне, кад падне на гроб и зајеца:

— Леле, Мито!...

И занесена, у том одлажењу, плачу, чак је није жалостило што су је готово сви били оставили — нарочито њени, па комшике јој, родбина покојникова, пријатељи му, што се они, чим је он умро, сви повукли. Ни Ита, који је пређе, док је био жив покојник, често долазио, сад готово, никако не дође, сем што понекад сети се и пошље као милостињу мало

меса да се омрси. Па и то, бојећи се да она или који други из комшилука не помисли да он ради ње, Анице, шаље, његов момак кад донесе говори: како је Ита, газда му, послао то „за дете; боји се да оно не види по улици, па да не жељује...“

Ништа њу није вређало. Истина, било јој је тешко тако усамљеној. Нарочито ноћу, од страха што је сама. Или зими кад нестане дрва, па нема чиме — не себе, већ дете да угреје. И дрвеће што је у башти, каква трула грана, лозинка, не сме да узме; све од страха да се то не примети, види, и почне да се говори како она упропашћује кућу... А она већ за себе и којекако, већ дете мора да топли, греје и једнако држи уза се...

И тако, да сама целе недеље седи, надгледа кућу, чисти, одржава је у оном реду у ком је покојник оставио, да дете негује, мотри да је увек чисто, обучено, да се не би приметило како је без оца... Да суботом излази му на гроб, плаче... Нарочито тај плач добро јој је долазио, као давао јој неке насладе и уносио у њу живота, ватре... Навикла, и било јој је добро. По њеном мирном, младом лицу, очима сусталим од плача, у црнини, закопчана до грла, седећи смерно, мирно, с дететом у крилу, по целој њој исплаканој, мирној, дубоко мирној, изгледало је да више ништа друго не жели. Чак толико је била мирна, да је изгледало као да је постала неспособна и да осећа, мисли, готово као мртва. Као да је с његовом, мужевљевом

смрћу, и она свршила своје. Ништа да више за њу њема. А најмање да се преудаје. Ма да јој је мати, знајући да неће моћи свакад овако кришом, кријући од снахе и браће јој, да је потпомаже, доноси јој брашна и друго — почесто о томе, преудаји напомињала.

А Аница је увек знала кад ће јој мати о томе говорити. Обично после вечере, кад дете заспи. Њих две остану саме, и кад Аница почне да разбира за браћу, и остало што се десило по чаршији, махалама и кад јој мати, одговарајући, одједном, напречац, као да се тек тада, узгред сетила, прекине и почне по кога да хвали:

— Море, Анице чујем, ето Недељко арно се оправио. Пролазим и гледам, а дућанче му пуно. Зембиљи пуни, раф пун.

Аница би се тргла, али одмах би се одобровољила и чисто сажаљавајући мајку што је тако наивна, па, не узнемиравајући се, одговарала би:

— Нека, пане... и, да би матер уверила како је то није узнемирило, увредило, расположена, продужила би да је за нешто друго пита.

И мајка би је остављала. После месецима јој не би више о преудаји спомињала. Не би она ни дала да јој се Аница преудаје и тако учини грех, обесвети покојника, да се не мора, да има од чега да живи. Од куће и она два винограда не би ни човек могао да живи, а камо ли жена. А она, мајка јој, већ више не може да јој као до сад кришом, кри-

јући од снаха и синова, доноси. На и то што донесе једва да има за њу, а камо ли још и за дете... А, да се Аница задужи, да прода виноград, кућу покојникову, то боље Аницу да види мртву, него ли то. Па и ово, кад би јој о преудаји споменула, само је она знала колико се мучи, бори, док јој то каже. Сматрала је то као грех. И то не према Аници, већ према покојном зету. И не само она, мајка јој, већ сви други, родбина, комшилук, као да су сматрали за грех, ако са Аницом не говоре само о њему, покојнику. Набрајају јој поједине згоде, речи његове. Памтио се до ситница његов живот, и пред Аницом се само о њему говорило. А она, Аница, дете, данашњица — све то као да није постојало, а још мање било вредно пажње, говора. Главно је био он, покојник. И то не што су га баш волели, истински жалили, већ осећајући да ће бити као криви, ако једнако не говоре, не спомињу га, и да ће тиме потврдити како је он заиста мртав, умро, нестало га. А то није. Грех је помислити. И, од страха да заиста то није истина, већ да је он још ту, да није пропао, већ жив, а нарочито за њу, Аницу, жену му, да она не би помислила да је слободна, да смрћу његовом њега заиста нема, да није више његова, сви су се они трудили и сваку ситницу употребљавали, само да се он спомиње, не заборави.

Тако, ако би јој која комшика нешто, што умеси, зготови, донела, она би, дајући јој, говорила, снебивајући се:

— Ето, донесох! Знам, покојни Мита, домаћин ти, много је то волео, па донесох, да и ти окусиш!

Или, ако би која дошла, да штогод, какву ствар, урутку, узме од ње на послугу, она то не би као од ње тражила, већ:

— Аницо, да ли имаш то? Док беше покојник, то је било у кући. И он нам није бранио, узимали смо.

А и Аница је све то знала, осећала. И увек се трудила да избегне помисао да он, покојник, није ту, у кући, жив, већ да је мртав и далеко, далеко од ње. Грех је био то мислити. Било у башти, кући, свуда, свуда је био он; све је било његово. Увек га је гледала, био је пред њом исто онако копчат, сув, нарочито они његови пуни, црни бркови, који су му још за живота онако одударали од његова бледа, сува лица. И ма да га у ствари није било, ма да је већ толико било прошло од његове смрти, ипак он је морао за њу да буде жив. Нарочито за њу, Аницу. Јер он је био тај који се сагао, узео је и увео у своју кућу и тиме увео у неки ред... жена, људи. Дао јој — не име, већ нешто више, јаче, дао јој неку одређеност, а не као пре, док је била девојка, што није смела ни у кога да погледа, јер ако погледа ко зна шта може тај помислити о њој. Сигурно рђаво, бешчасно. А кад је он њу узео, увео у своју кућу, постала његова, од тада је могла слободно да гледа у свакога, могла да живи, јер није била своја. И онај кога би погледала, ако би што

рђаво о њој помислио, то се ње не би тицало, не би се односило на њу, већ на њ, на мужа, домаћина, као да је њега рђаво погледао. Он је био ту, јер она је била његова. Па и кад је умро, опет је она и даље била његова.

И зато сви, цела родбина, а нарочито жене, као у накнаду зато, из захвалности, уплашено, страхујући да се не покажу неблагодарне, с неким страхопоштовањем трудиле су се да једнако одрже његову успомену, ништа не пропусте.

Било је главно да се њему, покојнику, угоди, да се задовољи... А ово друго, свакидашње, оно је узимато тек онда, пошто се све испуни што треба њему, покојнику. Главно је било ово, покојник, исправност, према њему. А она, дете, па још преудаја?.. Ех, Аница би најрадије волела да се више не преудаје, већ да и даље остане овако. Покојник, усамљена, јад, плач, — толико се била навикла на то, да јој је то већ било као омилело. А знала је да ће опет бити бола и муке, кад почне да се од тог навиклог јада и плача раставаља, кад улази у живот. И у почетку није никако на преудају пристајала. Једно то, а друго још и помисао да њено тело још није чисто од првог мужа, покојника, а камо ли да сада још дође и тело другога. Али доцније, а најглавније што је знала, уверена била да ће тај који ће је узети сигурно бити гори, спротнији, старији, а и то да опет, још једном, мора бити, да се мора пре-

удати, т. ј. да „њени" — мајка, браћа — неће је тако оставити, већ кад они нађу да је дошло време, преудаће је, — зато је она оставила да о томе они мисле, брину се, а она је и даље ревносно, тешко, продужавала да надгледа кућу, седи сама, иде с дететом на гроб покојнику и тамо плаче, плаче до миле воље. Исплаче се за све што јој се накупи, што је заболи, што осети: за разочарање, бол прве ноћи, младости, љубави; а о преудаји била је равнодушна. И чак се псмевала, говорећи:

— Ао, ко ће мене да узме?!

А опет осећала је како се та њена преудаја приближава, већ се о њој слободно говори, јављају се неки. Па се већ у велико почело да поговара за неког Недељка. Знала је и који је тај. Одскора је отворио бакалницу. Прво је био слуга, па, пошто се оженио слушкињом свога газде и овај му као мираз дао нешто новаца, он после за себе отворио дућан. Жена му затим умрла, пошто му је оставила троје деце... Знала је да ју је тражио, а да јој се браћа нећкају и не дају му је зато што има толику децу... Знала је где му је дућан: у чаршији, одмах до њене махале. Чак га је једном и видела кад је ишла на гробље и прелазила преко чаршије. Износио је из дућана неке зембиле и ређао их по ћепенку. И, као да је знао да ће она тада проћи, био се лепо, чисто, чак и кицошки обукао. Само што су му преко прага, из дућана, вирила његова прљава деца с комађима хлеба. Чула је да он ту децу

сам пере, облачи и заједно с њима спава у том свом дућанчету... Знала је све, и опет је — не да чинила се, већ у истини била равнодушна и подсмевала се, нарочито мајци. Мајку би увек још с капије познавала, кад би јој долазила и имала што да јави о преудаји, или за кога новог просиоца. У таким приликама увек би јој мајка улазила брзо, још брже за собом затварала капију и долазила Аници, али полако, као стрепећи, бојећи се некога. (Сигурно покојника, што му у његовој кући и његовој жени говори за другог мужа.)

Но свакад би јој Аница ту њену бојазан, стрепњу, мучење да јој јави за просидбу, олакшавала. Чим је видн да тако уђе, она би се повукла у собу, тиме као да мајци времена да се она смири, прибере, и после кад би јој мајка дошла код ње у собу, сама би Аница, сажаљевајући мајку, равнодушно је питала...

Али једнога дана мајка јој се, тек што је била у јутру отишла од ње, опет преко обичаја брзо врати. Капију заборави да за собом затвори. А као да је заборавила и на покојника и страх од њега. Изгледала је радосна, весела. Тако је брзо ушла. Аница није била у соби, већ је иза куће тамо нешто радила. Мајка је дозва. Па не могући да је сачека у соби, изиђе и сретоше се на прагу од собе.

— Анице, кажи драгичка, ћерко!... предусрете је.

Аница се болно, равнодушно насмеја на мајку, погађајући унапред да ће бити опет какав нов просилац, али сад ваљда бољи. Сигурно богат, имућан.

— Добро, добро, нане: који је? и погађајући пита ће бити, спреми се да се врати натраг и продужи свој посао.

— Ита, рече јој мајка брзо.

Аницу нешто пресече у половини. Подиже руку устима, као да спречи крик, радост, шта ли?

— Ита, Ита, ћерко... поче мајка да понавља и уноси се у њу уплашена, кад виде како се она укочила, поникнула.

Аница се једва трже:

— Нане! а ухвати се целом шаком за чело, једва држећи се да не падне — не остављај ме ноћас саму. Спавај ту. Па чисто изгура мајку, затвори за њом собу. И мајка јој чу како она тамо у соби негде паде.

Целе ноћи тако је остала.

Мајка јој, преплашена, узалуд је обигравала око ње, звала је, молила, кумила. Ништа од ње није чула до:

— Остави ме. Не дирај ме, мајко... А глас јој је био истина на плач, али сув, сув.

Ништа више није се чуло од ње из собе. Мајка јој је целе ноћи обигравала, молила, плакала, напослетку, обрвана сном, пала до прага собњег и заспала. У јутру се Аница пробудила и да би мајку уђуткала да се не препада, не виче, не пита је што она таква изгледа: раширених, набраних очију, упалих

недара, и до тад свеже, једре, сад изломљене готово искуване снаге, очајно је ућуткала:

— Ћути, нане, молим те! И онда, скупљајући сву снагу, одговори на Итину прошевину:

— За Иту? — Нећу. А Недељко, ако он хоће, ма да има толико деце, за њега хоћу.

Па преклињући мајку да је не пита зашта то чини, опет се врати, и опет се затвори у собу.

Мајка отишла, али се на по пута вратила. Руком се ударила по челу од једа на саму себе:

— Луда ја! Што ја ћутим? Што ја њу слушам?

И вратила се, да је пита зашто неће. Зашто неће Иту, већ хоће Недељка, удовца, спромаха, те опет она, мајка, да и даље стрепи за њу, да јој опет кришом, крадући од снахе, доноси. А неће за Иту, момка; неће да пође за њ и постане богата, да мајку једном опрости бриге, да више не стрепи за њу, да кад тамо, код браће јој, она седне да једе какво лепо јело, не заседају јој залогаји јела од слутње да овамо, она, Аница, код мужа, можда нема ни хлеба. Вратила се да је пита, па и да је грди, бије. Али кад је дошла до капије, није смела да уђе. Не знајући шта да ради, чисто плачући, свратила је комшикама и почела њих да моли, — преклиње, да оне иду Аници и питају је зашто неће за Иту.

— Ако неће, говорила је комшикама, — али зашто, нека бар каже зашто неће?

Али Аница не само комшикама, већ никоме није хтела да каже. Чак ни браћи, који су од беса хтели да је бију. А можда би је и били, да Аница није изгледала тако изболована, изломљена. Само је одговарала:

— За Недељка хоћу, и скупљала је, грчила своје вреле озноjене шаке.

— За Недељка хоћу, једнако је говорила, умиривала браћу. И то не што је истински за Недељка хтела, волела га, већ да би се браћи, матери, као умилила, те да се они не љуте на њу... Да не мисле да она зато неће за Шту да пође, што жели да и даље остане тако, хоће да они и даље о њој воде бригу, хране је, издржавају и да се не би тога они бојали, као да их утеши и скине им ту бригу с врата, она им је ревносно одговарала:

— За Недељка хоћу...

И то све зато, само да је не питају зашто за Шту неће, кад је он бољи, момак, богат... Да је не питају, не дирају. Да јој нико не долази, никога да не види, гледа. И дете није хтела да види. Као да га намрзе. Мајка је морала дете да склони испред ње, и тамо у кујни с њим да спава.

На и њу, мајку, није трпела. Чак је почела да је грди, натреса јој се. Нарочито кад мати јој, распремајући кућу, заборави да остави што на пређашње старо место, као што је и пре, за време покојниково било. Тада

би мајку она највише грдила. Не што је то она учинила, већ што је Аница у томе осећала како мајка јој хоће тиме намерно да увреди покојника. А они су сад сви против њега. Чак га као и намрзли. И то све због тога, што Аница неће да пође за Иту. А сад је Аница напротив, кад су сви били против покојника, сматрала да је дужна да га брани од њих, не само њега од њих, већ и себе од њих, што они тиме, удадбом за Иту, хоће да је од њега као отргну, извуку. И зато није хтела никога да види, нити да изиђе из собе. Једнако је лежала. Од тешких мисли понекад се занесе, па читав дан не зна за себе. А опет, кад се освести и види више себе мајку како она стеже чело, главу, лепи јој око слепоочнаца црни лук с кафом, опет је тера од себе:

— Иди, остави ме.

Нарочито ноћу није давала матери да је код ње. Волела је да је сама. Да тако целе ноћи: или, решена да неће поћи за Иту, лежи као мртва; или, кад јој изиђе пред очи његова прошевина, он, Ита, скаче од бола:

— Ито, Ито мој... и као да је мртав, почне да кука, оплакује га.

Није да га не воли! Ах, само једном да га осети, па да... Али како ће? Како ће она њега, Иту, да погледа, да му се насмеје, од радости да се заплаче кад га загрли, кад би се одмах, ама одмах, непречно он, покојник. А сада она сама, Аница, није више оно: преварена Аница, већ жена, а он Ита, још је

Ита... И како ће она да га прими, загрли, као његова? Можда би увек осећао како му није дошла чиста, кад је грли, љуби, већ је другога, покојникова... једном већ грљена, милована.

А да је он као сваки, муж, обичан, као тај Недељко, али ово је Ита. А друго је Ита, а друго је муж.

А Ита је, Ита..

Ех! И понекад би Аница падала, подавала се. Пуштала би да јој попгравају прса, снага, да је обузимље и да се подаје оном, изван покојникове куће, зидова, капије и другом, новом, животу. А тај је живот био: Ита. Али, увек тада као казна, усред тога, у том слатком, тешком сну о Ити, појавио би се он, покојник. Ништа не говори. Само му јаче одударају они његови пуни, црни бркови од бледа, кончата, а сада још и мртвачка лица. И испред Анице укочено, све више почне да се диже. Поглед му строг, мрачан, упрт у њу. Она ништа не сме. Само, као молба за извињење, опроштај, што се усудила да мисли о другоме нечем, и почне да јеца:

— Твоја, твоја...

И измиче испред покојника цептећи од страха, што на дну срца осећа да то „твоја, твоја", није можда истина.

Понекад то је тако силно, да од страха скочи и готово изван себе, не знајући шта ради, појури прозорима, решеткама и почне да их цима, дрма, као да би хтела да их

извади и побегне. Мајка јој дотрчи. Дете се пробуди. Поче оно да цвили, обиграва око ње. А она ништа не зна. У кошуљи, готово луда од страха, само цима за решетке, а опет зна да нема где, не сме никуда. Дете цвили, цвили, да чак и комшије чују. Прерипе зид. Али не долазе они, већ прво отворе капију и на њу пусте жене да оне код ње иду.

— Анице, Анице... дете, Анице! прихватају је с прозора жене заједно с мајком и показују јој на дете, да би се она што пре освестила, дошла к себи.

Али она не може да се освести. И тек кад види свекву, мајку, жене, увери се да оно није истина, груне у плач.

— Шта је, Анице? питају је и поливају је водом.

Она не може да се ослободи, дође до речи, већ само јеца.

— Шта је? Да те који није уплашио, шта ли?

— Ништа! муца она.

— Како ништа? Не бој се. Ништа нема. Показују јој на мирну, тамну ноћ, кућу, досећујући се за њене ноћне снове и привиђења.

И после, мајка јој са женама из комшилука, ма да Аница није допуштала, силом, догод се за Недељка није удала, венчала, отишла одатле, из покојникове куће, сваке ноћи су седеле око ње, чувале је и као браниле од некога.

PG
1418
S8S8
1902

Stankovic, Borislav
Stari dani

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY